

ZSOLDOS ATTILA

II. András Aranybullája*

Karácsonyi János, amikor 1899. november 13-án a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának ülésén felolvasta az Aranybulla keletkezéséről szóló – utóbb a dekrétum történetének kutatásában joggal mérföldkőnek tartott – értekezését, előadását mentegetőzéssel kezdte amiatt, hogy e sokat tárgyalt témával áll a tudós társaság nyilvánossága elé.¹ Csaknem 111 év elteltével egy efféle bevezető indokolatlannak látszik, hiszen az Aranybullát manapság inkább emlegetni szokás, semmint tudományos vizsgálat tárgyává tenni, ami alighanem annak köszönhető, hogy egyfajta szakmai közmegegyezés uralkodik a tekintetben, miszerint az Aranybullával kapcsolatos kérdésekre a kutatás megnyugtató válaszokat adott már. E vélekedést mind ez ideig magam is osztottam, így az alábbiakban, amikor is kísérletet teszek e megingathatatlanul látszó hit megalapozott voltának kétségbevonására, legalább annyi az önkritika, mint a kritika.

Az Aranybulláról – értve a kifejezés alatt itt és a következőkben a II. András király által 1222-ben kiadott kiváltságlevélbe foglalt dekrétumot – az a kép él jelenleg, mely szerint annak kiadására 1222 májusának vége előtt került sor, mégpedig azért, mert a II. András politikájának – mindenekelőtt szertelen túlzásokba eső birtokadományozásainak – ellenzői által kirobbantott mozgalom rákényszerítette arra az uralkodót. A mozgalom élén András bátyja, az 1204-ben elhunyt Imre király háttérbe szorított egykori bizalmasai álltak, tömegeit pedig részint a függetlenségüket a birtokadományozások révén megerősödött előkelők hatalmától féltő, a korban királyi szerviseknek nevezett szabad kisbirtokosok, részint a várispánságok birtokait sem kímélő adományok miatt a magánföldesúri függésbe kerüléstől féltő várjobbágyok és várnépek biztosították, de számíthatott a mozgalom az egyház támogatására is, mely a király gazdaságpolitikájának számos elemét helytelenítette. 1222 tavaszán e mozgalom győzelme következtében a király kénytelen volt elmozdítani tisztségeikből addigi bizalmasait – Szák nembéli Barc fia Miklós nádort és társait –, s az elégedetlenek vezetői kerültek a

* A tanulmány a 2010. október 21-én elhangzott akadémiai székfoglaló előadás szerkesztett változata.

¹ *Karácsonyi János*: Az aranybulla keletkezése és első sorsa. MTA, Bp., 1899. (Értekezések a történeti tudományok köréből XVIII/7.) 3.

királyi tanács kulcspozícióiba, élükön Csanád nembéli Vejte fia Tódorral, az új nádorral, akik kiadták II. Andrással az Aranybullát, mely ennek megfelelően tükrözi a mozgalom fő követeléseit: az általános sérelmek orvoslásán túlmenően egyfelől a király addig követett politikájával szemben fogalmaz meg rendelkezéseket, másfelől pedig a királyi szerviensek jogait foglalja írásba. Nem sokkal a törvény megszületését követően azonban az Aranybulla kiadását elérők megbuktak, s újra az előkelők Barc fia Miklós által vezetett csoportjának tagjai kerültek a főbb méltóságokba. Az Aranybulla kiadását kikényszerítők azonban nem nyugodtak bele az események illetén fordulatába, hanem a királyi szerviensek és a várispánsági népek támogatásával újabb mozgalmat robbantottak ki, s II. András ismét kénytelen volt meghátrálni. A viharos politikai helyzetet végül az uralkodó oly módon csendesítette le, hogy, átszerveve a királyi tanácsot, a legjelentősebb méltóságokat olyan előkelőknek juttatta – élükön Kán nembéli Gyulával, az 1222. év immár negyedik nádorával –, akik a korábbi politikai küzdelmekben nem vettek részt, vagy legalábbis főszerepet nem játszottak.

A fentiek szerint összefoglalható jelen ismereteink megalapozói Karácsonyi János és Erdélyi László voltak. Karácsonyi eredményei² 1222 politikatörténeti fejleményeit illetően számítanak ma is irányadóknak. A rendelkezésére álló forrásanyag meglehetősen szegényes volt: ezek közül első helyen maga az Aranybulla érdemel említést, melynek egyidejűleg kiállított hét eredeti példánya közül egy sem maradt ránk, szövegét azonban fenntartotta egy 1318 körül készített másolat,³ valamint I. (Nagy) Lajos király 1351. évi törvénye, illetve annak átírásai.⁴ További támpontokat kínáltak az események rekonstrukciójához az 1222-ből fennmaradt királyi oklevelek, valamint III. Honorius pápa magyarországi ügyekkel kapcsolatos iratai, közülük is kiváltképp az az 1222. december 15-én kelt, az egri püspökhöz, valamint az egresi és a szentgotthárdi apáthoz intézett levele, melyben Karácsonyi – nem elsőként a magyar történészek közül⁵ – az Aranybulla kiadását kikényszerítő mozgalomra vonatkozó közvetlen utalást vélt felfedezni.

Erdélyi legfőbb hozzájárulása az Aranybullával kapcsolatosan felmerülő kérdések tisztázásához az volt, hogy – szakítva azzal a korábbi felfogással, mely

2 Uo. 3–30.

3 Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 248 769., vö. *Knauz Nándor*: Aranybulla. *Magyar Történelmi Tár* 10. (1861) 205–218.; *Torma Károly*: Adalék az esztergomi Aranybulla-másolat provenientiájához. *Századok* 19. (1885) 349–352.; *Kumorovitz L. Bernát*: Fejér György „felfedezi” az Aranybulla „eredeti” példányát. *Magyar Könyvszemle* 84. (1968) 65–70.

4 *Érszegi Géza*: Az Aranybulla (A hétszázötvenedik évfordulóján). Fejér megyei történeti évkönyv 6. (1972) 5–13. (= Aranybulla); *Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis-Vera Bácskai*. Akadémiai, Bp., 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 11.) (= DRH 1301–1457.) 124–140.

5 Vö. pl. *Knauz Nándor*: II. Endre szabadságlevelei. Eggenberger, Pest, 1869. (Értekezések a történeti tudományok köréből I/10.) 17.: 2. jz.

az Aranybullában emlegetett „szerviensek”-eket a nemesség alsóbb rétegének tekintette – felismerte: a 13. század elejének magyar társadalmában a királyi szerviensek önálló, a kor nemességétől határozottan megkülönböztethető és megkülönböztetendő társadalmi csoportot alkottak, s velük azonosította az Aranybullát kikényszerítő mozgalom tömegbázisát.⁶ Az a körülmény, hogy a legtöbb kérdésben ma már alapvetően eltérő elképzeléseink vannak a királyi szerviensekről, mint egykor Erdélyinek, természetesen mit sem von le azon érdemből, hogy társadalomtörténeti szemponttal bővítette az Aranybullával kapcsolatos kutatásokat.

Ami mármost a részleteket illeti, kulcsfontosságú, hogy megkíséreljük a lehető legpontosabban elhelyezni az Aranybulla kiadásának idejét a meglehetősen mozgalmas 1222. évben. A feladatot az nehezíti, hogy a dekrétum szövegét írásba foglaló oklevél – II. András okleveleinek túlnyomó többségével megegyezően – nem adja meg a napi dátumot, keltezése csak annyit árul el, hogy kiállítására „az Ige megtestesülésének ezerkétszázhuszonkettedik évében [...], uralkodásunk tizenhetedik évében” (*anno verbi incarnati millesimo ducentesimo vicesimo secundo [...] regni nostri anno decimo septimo*) került sor.⁷ Éppen ezen utóbbi adat, azaz az uralkodási év volt Karácsonyi fejtegetéseinek kiindulópontja. Knauz Nándor korábbi, nem teljesen kielégítő kísérletét⁸ meghaladva sikerült megállapítania, hogy II. András három évtizedes uralkodása során többször is megváltoztatta uralkodási éveit számlálásának gyakorlatát. Uralkodása elején, 1205 és 1217 között, 1205-től számította uralkodói éveit, közelebről azonban nem állapítható meg, hogy vajon május 7. – elődje, III. László halálának napja⁹ – vagy május 29. – saját megkoronázásának napja¹⁰ – volt-e a kezdőpont. 1218-ban aztán új gyakorlat váltotta fel az addigit: innentől kezdve az 1204. év egyik napja lett az uralkodási évek számításának

6 Erdélyi László: Anonymus korának társadalmi viszonyai. Történeti Szemle 3. (1914) 195–197.; Uő: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. VI. Uo. 5. (1916) 39–63.; Uő: Az aranybulla társadalmi. In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Franklin, Bp., 1917. 82–108. – A korábbi felfogásra ld. pl. Horváth Mihály: Magyarország történelme. 2. bőv. kiad. I–VIII. Heckenast–Franklin, Pest–Bp., 1871–1873. I. 517.; Szántó Sámuel: Az aranybulla keletkezése összehasonlítva az angol magna chartával. Erdélyi Múzeum 8. (1881) 171–172.; Balics Lajos: A római katolikus egyház története Magyarországon. I–II. Szt. István Ts., Bp., 1885–1890. II/1. 242., 254.; Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Athenaeum, Bp., 1896. (A magyar nemzet története II.) 396–401.; Ferdinandy Gejza: Az aranybulla. Közjogi tanulmány. MTA, Bp., 1899. 21.; Schüller Bódog: Az aranybulla. In: Politikai Magyarország. I. Magyarország története az aranybullától 1795-ig. Főszerk. Szász József. Anonymus, Bp., 1912. 35.

7 Aranybulla 19.

8 Knauz Nándor: Kortan hazai történelmünkhez alkalmazva. MTA, Bp., 1876. 518–520.

9 Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. c. 173.: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Typ. Univ., Bp., 1937–1938. (Bőv. reprint: Bp., 1999. = SRH) I. 464. (tévesen az 1201. évet adva meg).

10 Uo. c. 174.: uo.

kiindulási pontja. Karácsonyi helytálló érveket hozott fel amellet, hogy ez a nap bizonyosan 1204. január 19. és május 1. között keresendő, s igaza lehet abban is, hogy az ezen időszak közepére eső március 15. körüli időponttal számolt.¹¹ A változás annál is inkább figyelemre méltó, mert az új gyakorlat szerinti számítás kezdőpontján még II. András bátyja, Imre volt a király, s teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy még hónapokig Imre, majd annak fia, a gyermek III. László uralkodott, igaz, az utóbbi csak névlegesen.

Az 1218 óta érvényben lévő új számítási mód szerint az Aranybullában II. András 18. vagy 19. uralkodói évének kellett volna szerepelnie, ám a kelezésben a régi, 1218 előtti gyakorlatnak megfelelő 17. évet találjuk, amiből joggal lehet arra következtetni, hogy egyfelől II. András ismét, immár másodszor, megváltoztatta uralkodói éveinek számítását, visszatérve az 1218 előtti gyakorlathoz, másfelől pedig arra, hogy az Aranybulla 1222. május 7. vagy 29. előtt keletkezett. Karácsonyi az Aranybulla kiadására alkalmat adó eseményt egy ezen időpontok előtt tartott országgyűlésben kereste, s arra gondolt, hogy azt talán Szent György napja – azaz 1222. április 24. – táján tarthatták.¹² Hasonló eredményre jutott – más érvelés alapján – Érszegi Géza, aki az 1222. március 25. és május 28. közötti időszakot jelölte meg az Aranybulla kiadásának idejeként.¹³

Karácsonyi és Érszegi ezen eredményeit megerősíti egy további szempont bevonása a kérdés vizsgálatába. Az idő tájt, 1222-ben tehát, már több évtizede szokásban volt, hogy az ünnepélyes kiállítású királyi oklevelek kelezéséhez kapcsolódóan felsorolták az ország főpapjainak – a két érseknek és a püspököknek –, valamint a főbb világi méltóságokat betöltő személyeknek a neveit. Ez a méltóságsor nem hiányzik az Aranybulla esetében sem, ritkaságszámba megy azonban, hogy csak a főpapokat nevezi meg, míg a világi főméltóságokat mellőzi.¹⁴ Ez utóbbi körülménynek a későbbiekben érdemes lesz majd figyelmet szentelni, az Aranybulla kiadási idejét illetően azonban a főpapok felsorolása is eligazít. A méltóságsorban csak tíz főpap szerepel: hiányzik a nyitrai püspök, aki általában ritkán tűnik fel méltóságsorban – II. András uralkodása idején mindössze három eset ismert¹⁵ –, de hiányzik az erdélyi püspök is, aki viszont rendszeres szereplője a méltóságsoroknak. Annak magyarázata, hogy az erdélyi főpap neve miért nem található meg az Aranybulla méltóságsorában, igen egyszerű: a méltóságot 1204

11 *Karácsonyi J.*: i. m. (1. jz.) 6., 13–17.

12 Uo. 27–28.

13 *Érszegi Géza*: Az Aranybulla szövegének létrejötte, hagyományozása és értelmezése. In: *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Szerk./cur./ed. Lajos Besenyei–Géza Érszegi–Maurizio Pedrazza Gorlero. Valdona, Verona, 1999. 57–58.

14 Aranybulla 19.

15 1229: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII. Szerk. Erdélyi László–Sörös Pongrác. Bp., 1902–1916. (= PRT) I. 696.; 1233: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Typ. Univ., Buda, 1829–1844. (= CD) III/2. 366.; 1234: *Árpádkori új okmánytár*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. MTA, Pest–Bp., 1860–1874. (*Magyar Történelmi Emlékek I.*: Okmánytárak 6–13., 17., 18., 20., 22.) (= *ÁÚO*) VI. 549.

óta betöltő Vilmos¹⁶ 1221-ben meghalt, s székét ennek megfelelően az évben már üresedésben lévőknek mondják.¹⁷ Az utódjává választott Rajnáld váradi prépostot 1222. június 3-án erősítette meg méltóságában III. Honorius pápa.¹⁸ Ahhoz, hogy a választásról szóló hírt eljuttassák III. Honoriusához, továbbá a pápai döntéshozatalra bátran számolhatunk másfél hónapot,¹⁹ amiből az a következtetés adódik, hogy a Rajnáld megválasztása előtt kiadott Aranybulla valóban valamikor 1222 áprilisának közepén készülhetett.

A II. András uralkodói éveinek számításában bekövetkezett változást felismerő Karácsonyi teljes joggal következtetett arra, hogy annak bizonyára valami nyomós oka lehetett. Abban a másik 1222. évi királyi oklevélben, mely az Aranybullához hasonlóan szintén II. András 17. uralkodási évét tünteti fel, a keltezéshez kapcsolódó méltóságsor már nemcsak a két érseket és a püspököket sorolja fel, mint az Aranybulla, hanem néhányat a világi főméltóságok közül is. Ez a névsor tanúskodik arról, hogy az uralkodói évek számlálásában történt változás mellett a királyi tanács gyökeres átalakítására is sor került 1222-ben: míg korábban Szák nembéli Barc fia Miklós volt a nádor, Bánk az udvarispán, Dénes tárnokmester a bácsi, Smaragd a pozsonyi és Buzád a bihari ispán,²⁰ addig az Aranybullához hasonlóan a 17. uralkodói évre keltezett 1222. évi oklevélben már Vejte fia Tódor a nádor, Nána fia Pósa az udvarispán, Miklós a bácsi, Tiborc a pozsonyi és Illés a bihari ispán.²¹ Egyedül Mihály fia Márton újvári ispán tarthatta meg tisztségét. Az új főméltóságokat Karácsonyi azokkal az előkelőkkel azonosította, akik rákényszerítették királyukat az Aranybulla kiadására, korábbi pályafutásukra vonatkozó adatok felhasználásával pedig arra a ma is helyesnek tartott megállapításra jutott, hogy II. András bátyjának, Imre királynak az egykori bizalmasairól van szó, ami egyúttal azt is megmagyarázza, miért volt kénytelen a király visszatérni uralkodási éve 1218-ban bevezetett s Imre utolsó hónapjait, valamint fia, III. László teljes uralkodási idejét semmibe vevő számítási módjától a korábbi gyakorlathoz.²²

16 1204: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Hrsg. Franz Zimmermann–Carl Werner–Georg Müller et al. VSL etc., Hermannstadt etc., 1892–1991. (= UGDS) I. 8.

17 1221: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ed. Richard Marsina. Ac. Sc. Slov.–Cons. Nat. Bratis.–Obzor, Bratislava, 1971–1987. (= CDES) I. 196.

18 1222. jún. 3.: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Typ. Vat., Roma, 1859–1860. (= VMHH) I. 34.

19 Vö. *Karácsonyi J.*: i. m. (1. jz.) 16.

20 *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. História–MTA TTI, Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) passim.

21 UGDS I. 20. – Az oklevél hitelességével kapcsolatosan felmerült kétségeket (vö. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. MTA–Akadémiai, Bp., 1923–1987. [= RA] 380. sz.) eloszlatja, hogy az okmány méltóságsorában Rajnáld választott erdélyi püspökként szerepel, ami olyan korszerű elem, mely a későbbi hamisítás lehetőségét kizárja.

22 *Karácsonyi J.*: i. m. (1. jz.) 19–25.

Tanulságos azonban egy pillantást vetni ezen Imre-párti csoport tagjainak későbbi pályafutására is. Valóban csak egy pillantásról lehet szó, hiszen a felsorolt előkelők közül Miklós bácsi ispánról nincs mit mondani, mert őt, amint arra már Karácsonyi is utalt,²³ pusztán ennyi információ alapján a kor egyetlen ismert Miklósával sem lehet megbízhatóan azonosítani, Nána fia Pósa, Tiborc és Illés többé nem szerepel a király bárói között, Mihály fia Márton pedig azt követően tűnik el a szemünk elől, hogy 1223-ban még mosoni ispánként említik.²⁴ Egyedül a nádori méltóságot elnyerő, s így alighanem joggal a csoport vezetőjének tekinthető Vejte fia Tódorról állnak rendelkezésünkre adatok: minden bizonnyal ő az a Tódor, aki 1224-ben bihari, 1225-ben mosoni, 1233-ban pedig újvári ispánként kerül élénk.²⁵ A három adat közül kiváltképp az 1225. évi érdemes figyelmünkre, mert Tódor II. András legidősebb fia, Béla herceg – a későbbi IV. Béla király – oklevelének méltóságsorában szerepel, minden bizonnyal azért, mert a herceg bárója volt. Önmagában is elgondolkodtató, hogy a II. András kormányzatával szemben 1222-ben fellépő elégedetlen előkelők vezetője a trónörökös környezetében bukkan fel, az adat jelentőségét növeli ugyanakkor, hogy korántsem ez az egyetlen olyan információ, ami kapcsolatot teremt Béla herceg és az Aranybulla hátterében meghúzódó politikai események között.

Az Aranybulla egyik ritkán emlegetett cikkelye arról rendelkezik, hogy „a szerviensek, miután engedélyt kaptak tőlünk, szabadon átmehetnek fiunkhoz, vagyis az idősebbtől a fiatalabbhoz, és ezért azok birtokait ne dúlják fel. Senkit, akit fiunk igazságos ítélettel elítélt, vagy pedig ha valakit ő perbe vont, addig, amíg a per előtte be nem fejeződött, nem fogadunk be, és viszont hasonlóképpen a mi fiunk sem”.²⁶ Ezek az intézkedések kísértetiesen hasonlóak azokhoz, amelyek negyven évvel később IV. Béla és fia, István ifjabb király viszálya idején született egyezményekben szerepelnek,²⁷ márpedig jól ismert tény, hogy az a viszály végül véres háborúba torkollott. II. András és Béla herceg között fegyveres harcról nem tudunk – minden bizonnyal azért, mert ilyen nem is volt –, igen komoly feszültségről azonban, amelynek híre a pápához is eljutott, igen. 1222. július 4-én kelt III. Honorius azon bullája, melyet a pápa a magyar érsekekhez és püspökökhöz intézett. Ebben Honorius arra figyelmeztette a főpapokat, hogy II. András megkoronáztatta ugyan elsőszülött fiát, de ezt nem azzal a szándékkal tette, hogy még életében más uralkodjék országában, ezért azokat az elvetemülteket (*quidam perversi*), akik viszályt szítva azt ötlötték ki, hogy engedelmesség-

23 Vö. uo. 24.

24 Zsoldos A.: i. m. (20. jz.) 169.

25 Uo. 139., 169., 217.

26 1222: 18. c.: Servientes accepta licencia a nobis possint libere ire ad filium nostrum seu a maiori ad minorem nec ideo possessiones eorum destruantur. Aliquem iusto iudicio filii nostri condemnatum vel causa incohata coram ipso, priusquam terminetur coram eodem, non recipiemus nec e converso filius noster – Aranybulla 17.

27 1262: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–IV. Ordine chronologico disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz et al. Strigonium–Bp., 1874–1999. (= MES) I. 478–479.; 1263: uo. 486.; 1266: VMHH I. 285., 286.

gel nem II. Andrásnak, hanem fiának tartoznak, egyházi fenyítékekkel büntesék meg.²⁸

Ez bizony, világos beszéd.

Az magától értetődik, hogy a pápai bulla II. András panaszára reagál, keltezéséből pedig az következik, hogy a király valamikor május közepén vagy végén írt levélben tájékoztatta minderről Honorium, nem sokkal tehát az Aranybulla kiadását követően. Az is kétségtelen, hogy II. András nem a pápát félrevezetve eszközölte ki annak fellépését, hiszen még 1222-ben maga Béla herceg jutalmazta meg István zágrábi püspököt azért, mert az apja és közte kitört viszály (*discordia*) elsimításában jó szolgálatokat tett neki.²⁹ Az tehát, hogy 1222 folyamán II. András és a trónörökös Béla herceg között komoly konfliktus alakult ki, mely beavatkozásra sarkallta az egyetemes egyház fejét is, minden kétséget kizáróan igazolható.

Ha mármost tudjuk, hogy 1222-ben Imre király egykori hívei kényszerítették rá II. Andrást, hogy őket nevezze ki a legfőbb méltóságokba, s ezen előkelők vezetője utóbb is Béla herceg környezetében tűnik fel, továbbá tudjuk, hogy 1222 májusának vége előtt súlyos viszály bontakozott ki a király és elsőszülött fia között, melynek lényege abban állt, hogy „némely elvetemültek” II. András király helyett fiának, Béla hercegnek akartak engedelmeskedni, nehéz ellenállni a csábításnak, hogy arra gondoljunk: a két csoport azonos, azaz Vejte fia Tódor és társai voltak azok, akiket III. Honorius bullája „némely elvetemültek”-ként említ. Az említett csábításnak nemcsak nehéz, de szükségtelen is ellenállni, mert a következtetés helyes volta mellett további érvek sorakoztathatók fel. Béla herceg udvarában már 1220-ban feltűnik egy „Miklós bán fia István” néven említett előkelő,³⁰ akinek apja nagy biztonsággal azonosítható Imre király azon bánjával, aki 1199-ben, azt követően állt Szlavónia és Horvátország élén,³¹ hogy András herceg,

28 1222. júl. 4.: quia karissimus in Christo filius noster A. Ungarie rex illustris tamquam pius pater ad promotionem primogeniti sui diligenter aspirans, necnon et discrimen precavens regni sui ac ipsius tranquillitatem volens salubriter procurare, dictum primogenitum suum in regem fecit inungi ac etiam coronari, quidam perversi, qui dissensionum semitas satagunt invenire, malignari volentes, suum machinantur obsequium subtrahere ipsi regi, tamquam non sibi, sed filio teneantur, et sic contra utrumque dissidium et scandum regni procurant. Cum igitur non fuerit ipsius regis intentio, nec esse debuerit, ut eo vivente alius dominaret in regno, sed ipse potius regnum teneat et gubernet, fraternitati vestre per apostolica scripta mandamus atque precipimus, quatenus universos tam in regno, quam extra regnum constitutos, qui huiusmodi seditiones movere presumpserint, a sua temeritate cessare per censuram ecclesiasticam appellatione postposita compellatis – VMHH I. 35.

29 1222: cuius [sc. Stephani episcopi Zagrabienis] discretione procurante pre ceteris regni primatibus discordia inter patrem nostrum et nos olim exorta et ad inextimabile regni detrimentum succrescens est ad concordiam revocata et universa gens variis perturbacionum procellis fluctuans in pace collocata – Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I–XVIII. Collegit et digessit Tade Smičiklas et al. Ac. Sc. et Art. Slav. Mer., Zagrabia, 1904–1990. (= CDCr) III. 220.

30 1220. s. d.: uo. 187.

31 *Zsoldos A.*: i. m. (20. jz.) 42.

vereséget szenvedve bátyjától, Imre királytól, kénytelen volt Ausztriába menekülni.³² Imre egykori híveinek és Béla hercegnek a kapcsolata ezek szerint már évekkel 1222 előtt kialakulóban volt. Mindezek ismeretében az sem tűnik alaptalan feltételezésnek, hogy Béla herceg megkoronázása – amelyről az említett pápai bulla is megemlékezett – szintén Imre egykori híveinek akciója volt. Erről a koronázásról II. András egy III. Ince pápához intézett, keltezetlen – általános vélemény szerint 1214-ben kelt – leveléből értesülhetünk, melyben András arra kérte a pápát, hogy „valamennyi összeesküvőt és hűtlenségben mesterkedőt, akik [...] fiunkat a mi életünkben és akaratunkkal ellenkezően királyukká akarták tenni, sőt megkoronázni, sújtsa kiközösítéssel, akár egyháziak, akár világiak lennének” (*omnes conspiratores et infidelitatis machinatores, qui [...] filium nostrum nobis viventibus et nolentibus in regem sibi perficere vel coronare attemptaverint, tam clericos, quam laicos sententia excommunicationis percutiatis*).³³ A király tiltakozása dacára a herceg koronázására mégis sor került még 1214-ben, hiszen II. András egy az évi oklevele már „Béla király”-ként említi legidősebb fiát.³⁴ Azt, hogy kik voltak az „összeesküvők”, forrásaink homályban hagyják, aligha tévedünk azonban, ha ez alkalommal is elsősorban Imre király egykori párthíveire gyanakszunk. A gyanút táplálja némiképp, hogy Béla herceg megkoronázása után nem sokkal nagy hirtelen véget ért II. András egy mindaddig tisztségekkel és adományokkal elhalmozott kegyeltje, a Győr nemzetség óvári ágából származó Pat bárói pályafutása. A nemzetség ezen ágának első ismert tagja Pat apja, István volt, akiről azonban nevén kívül semmit sem tudunk, öt fiáról azonban annál többet. Egyikük, Saul, egyházi pályára lépett, melynek csúcsán a kalocsai érseki székbe emelkedett. Az 1201-ben meghalt Saul érsek fivérei közül háromnak – Csépnának, Mórnek és az említett Patnak – a karrierje már II. András trónra lépte előtt megindult: Csépnán soproni ispán volt 1199 és 1200, illetve 1202 és 1204 között, Mór mosoni ispánként szolgálta királyát 1202–1203-ban, magával Pattel 1199-ben mosoni ispánként, 1203-ban pedig temesi ispánként találkozunk Imre király uralkodásának éveiben.³⁵ Győr nembéli István fiainak pályafutásában, sajátos módon, II. András megkoronázá-

32 Ld. pl. *Chronicon Austriacum* anonymi (ad a. 1199), *Continuatio Claustro-neoburgensis* II. és III. (ad a. 1199): *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Ac. Litt. S. Steph., Bp., 1937–1938. (= Cat. font.) I. 505., 762., 764., vö. Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2. jav. kiad. I–II. Athenaeum, Bp., 1899. (Reprint: Bp., 1984.) II. 18–19.*

33 (1214): VMHH I. 2.

34 1214: MOL Diplomataikai Levéltár (= DL) 91 934., kiadását ld. *Géza Érszegi: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. Bulgarian Historical Review* 3. (1975) 2. sz. 91–97.

35 A Győr nemzetség óvári ágára összefoglalóan ld. *Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. MTA, Bp., 1900–1901. (Reprint: Bp., 1995.) 547–550. és C. Tóth Norbert: A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. Argumentum–PPKE, [Bp.–Piliscsaba,] 2001. (Analecta Mediaevalia 1.) 53–58.; az archontológiai adatokat ld. *Zsoldos A.: i. m. (20. jz.) passim.**

sa sem eredményezett törést, sőt ellenkezőleg. Csépan bácsi ispán (1205–1209), majd nádor (1206–1209) lett, 1209-ben azonban meggyilkolták.³⁶ Arról, hogy Mór II. András korában is viselt volna valamely tisztséget, nem tudunk, az eddig nem említett ötödik fivér, Sándor azonban bizonyosan azonosítható az 1207-ben szereplő Sándor mosoni ispánnal.³⁷ Mind Mór, mind Sándor már 1208 előtt meghalt,³⁸ minden bizonnyal ez magyarázza a személyükre vonatkozó adatok szegényességét. Pat karrierje azonban, hasonlóan Csépanéhoz, ekkor ívelt a magasba: 1206-ban, valamint 1207 és 1212 között mosoni ispán volt, fivére, Csépan meggyilkolása után elnyerte a nádori méltóságot (1209–1212), ezt követően kevei (1213), majd újra mosoni ispán (1214–1215) lett, de valamikor 1208 előtt a pozsonyi ispánság élén is állt,³⁹ miközben a királya kezét egy más szempontból mutató birtokadományok sem maradtak el.⁴⁰ Pat fényes pályafutása 1215-ben minden látható előjel nélkül véget ért, s később sem folytatódott, jöllehet még 1221-ben is életben volt.⁴¹ Az sem érdektelen ebből a szempontból, hogy Pattal a Győr nemzetség egész óvári ágának leáldozott a szerencséje: bár neki magának, valamint fivéréi közül Csépannak és Mórnak is volt a felnőtt kort megért fia,⁴² azok egyike sem tudta beverekedni magát a továbbiakban II. András bárói közé. Mivel II. András ragaszkodott az őt híven szolgáló előkelőkhöz – jó példa erre többek között Szák nembéli Barc fia Miklós, Kán nembéli Gyula, Atyusz nembéli Atyusz vagy éppen Ampod fia Dénes közismerten hosszú bárói karrierje⁴³ –, joggal gondolhatunk arra, hogy Pat kegyvesztett lett, mégpedig végérvényesen. Mivel Pat politikai bukása szembeütően közel esik Béla herceg II. András szándékai ellenére történt megkoronázásához, érdemesnek látszik megfontolni azt a lehetőséget, hogy kapcsolatot keressünk a két esemény között. Ezt a feltevést bátorítja, hogy Pat Erzsébet nevű leánya történetesen annak a Bárkalan nembéli Nána fia Pósnak volt a felesége,⁴⁴ aki 1222-ben Vejte fia Tódor nádorsága idején az udvarispáni méltóságot töltötte be,⁴⁵ ami egyértelmű kapcsolatot teremt Pat és az előkelőknek a hatalmat 1222-ben egy rövid időre

36 1210: CDCr III. 98., vö. még 1216: Hazai okmánytár. I–VIII. Kiadják Nagy Imre et al. Sauerwein etc., Győr-Bp., 1865–1891. (= HO) VI. 11.

37 *Zsoldos A.*: i. m. (20. jz.) 169.

38 1208. s. d.: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–V. Bearb. Hans Wagner et al. Böhlau–Burgenl. Landesreg., Graz etc., 1955–1999. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 7. Reihe) (= UB) I. 52.

39 *Zsoldos A.*: i. m. (20. jz.) passim.

40 1208: UB I. 50–51.; 1210: uo. 60.; 1212: MOL DF 261 647., kiadását ld. *C. Tóth N.*: i. m. (35. jz.) 66–68.

41 1221. s. d.: UB I. 85.

42 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek i. m. (35. jz.) 548., 550., vö. még *Engel Pál*: Magyar Középkori Adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Arcanum–MTA TTI, Bp., 2001. (Győr nem 1. Óvári ág 1. tábla).

43 *Zsoldos A.*: i. m. (20. jz.) passim.

44 1255: ÁÚO VII. 412.

45 1222: UGDS I. 20.

megragadó Imre-párti csoportja között. Az persze, hogy Nána fia Pósa mikor vette feleségül Erzsébetet, nem tudható, mindenesetre 1255-ben már Erzsébet leányát, Luciát is özvegyként említik,⁴⁶ 1248-ban viszont Nána fia Pósa második házasságából való fia, Valter is felnőtt férfi,⁴⁷ így a házasság megkötésének feltételezhető időpontjaként éppen az 1210-es évek közepe tűnik a legvalószínűbb lehetőségnek.

A kapcsolat tehát Béla herceg és apja, II. András kormányzatának Imre király egykori bizalmasaival azonosítható ellenzéke között, még a korszak szegényes forrásadottságai mellett is, meglehetősen biztonsággal kimutatható, érthető tehát, hogy az Aranybulla történetével foglalkozó régibb történeti irodalomban rendre „Béla pártját”-ról olvashatunk a dekrétum kiadása körüli politikai bonyodalmak elbeszélésekor.⁴⁸

Nem feledhető ugyanakkor, hogy Béla 1214-ben mindössze nyolcéves gyermek volt,⁴⁹ s 1222 tavaszán sem töltötte még be a 16. életévét, így az előbbi esetben bizvást kizárható, hogy a herceg és a király személyes konfliktusa húzódnék meg az események háttérében, az utóbbiban azonban – mivel Béla a középkor felfogása szerint akkor már „nagykorú”-nak számított⁵⁰ – ezzel a lehetőséggel is számolnunk kell. Meglehet mindazonáltal, hogy 1222-ben is inkább azon archaikus érdekérvényesítő technikáról lehet szó, mely a legalaposabban a 11. századi trónharcokban figyelhető meg, s melynek lényege abban állt, hogy az uralkodóval vagy annak politikájával valamilyen okból elégedetlen előkelők a dinasztia egy alkalmasnak látszó tagját előtérbe tolva próbálkoztak meg a számukra kedvező politikai változások kieroszakolásával. Alighanem ezen megfontolás vezetett Karácsonyi János tollát akkor, amikor Béla herceget meg sem említette az Aranybulla keletkezéséről értekezvén. Utóbb aztán a herceg neve teljesen kikopott az Aranybulla keletkezéstörténetének elbeszéléséből, s a hangsúly a királyi szervezések Erdélyi által felvetett mozgalmára helyeződött át. Hóman Bálint már Karácsonyi és Erdélyi eredményeit egyeztetve tulajdonította az Aranybulla kiadását annak a mozgalomnak, amelyet – mint írja – „a királyi szervezések, várjobbágyok, kisbirtokos nemesek [...] ellenzéki főurak egy csoportjának vezetésével” robbantottak ki,⁵¹ s a lényegyet tekintve követte őt ebben az 1940-es évek végén egyeduralomra jutott marxista történetírás is.⁵²

46 1255: ÁÚO VII. 412.

47 1248: uo. XI. 366.

48 Ld. pl. *Horváth M.*: i. m. (6. jz.) I. 517–518.; *Szántó S.*: i. m. (6. jz.) 158–159.

49 *Wertner Mór*: *Az Árpádok családi története*. Pleitz, Nagybecskerek, 1892. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) 456–457.

50 Vö. *Holub József*: *Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek”*. I. Századok 55–56. (1921–1922) 38–39.

51 *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: *Magyar történet*. I–V. 3. kiad. Egyetemi Ny., Bp., 1935. I. 490–491.

52 Ld. pl. *Molnár Erik*: *A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig*. Szikra, Bp., 1949. 84.

A királyi szerviensekről Váczy Péter,⁵³ Mályusz Elemér⁵⁴ és mindenekelőtt Bolla Ilona⁵⁵ kutatásainak köszönhetően jóval többet tudunk, mint annak idején Erdélyi. Mindezek alapján ma már világos, hogy a latinul *serviens regis* vagy *regalis* formában használatos kifejezés a maga sajátos, egy jól körülírható társadalmi csoportot jelölő értelmében a 13. század első harmadának, azaz éppen az Aranybulla korának a terméke. Mindazon oklevelekről, amelyekben már ezt megelőzően felbukkan a terminus, bebizonyosodott, hogy hamisak, mint III. Béla 1178., 1186., illetve 1193. évi állítólagos kiváltságlevelei,⁵⁶ vagy a kifejezést más értelemben használják, mint Martirius esztergomi érsek egy 1156. évi és III. Béla két 1186. évi oklevele.⁵⁷ Mivel 1217 előtt egyetlen kétségtelen hitelességű oklevélben sem találkozunk olyan kiváltságolással, mely a királyi szerviensek jogait adományozná, bizonyosra vehető, hogy azokban az esetekben, amikor III. Béla vagy Imre király elveszett privilégiumainak tartalmára a „királyi szerviens” kifejezést is alkalmazva utalnak évtizedekkel később,⁵⁸ valójában az említés korának saját terminológiáját vetítették vissza a múltba. Ez annál bátrabban feltételezhető, mert így történt ez esetenként akkor is, ha az eredeti kiváltságlevél rendelkezésre állt, amint azt a Pozsony megyei Jókán birtokos nemesek közismert története bizonyítja: őseit Imre király 1197-ben „örök szabadság”-gal (*perpetua libertas*) adományozta meg, a kiváltságolást írásba foglaló oklevelet 1359-ben az utódok mégis mint ősük egykori „nemesítés”-ének bizonyosságát mutatták be egy vizsgálat során, mégpedig teljes sikerrel.⁵⁹ Az említett utalások tehát a legkevésbé sem tükrözik az egykori oklevelek szóhasználatát – feltéve persze, hogy az oklevelek léteztek egyáltalán –, így azt sem bizonyítják, hogy a királyi szerviensnek nevezett társadalmi csoport már a 12. század második felében is létezett. A királyi szerviensek 13. század eleji megjelenését támasztja alá továbbá Bolla Ilona azon megfigyelése, mely szerint a Váradi Regesztrum 1208 és 1235 közé keltezhető közel négyszáz bejegyzése bővelkedik ugyan a kor különböző társadalmi csoportjaira vonatkozó terminusokban, ám a „királyi szerviens” egyetlen alkalommal sem fordul elő

53 Váczy Péter: A királyi szerviensek és a patrimonialis királyság. I–II. Századok 61. (1927) 243–290., 351–414.

54 Mályusz Elemér: A karizmatikus királyság. In: *Uő: Klió* szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk. Soós István. MTA TTI, Bp., 2003. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30.) 22–44.

55 Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágysztyál kialakulása Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.) (különösen: 62–74).

56 1178: *Borovszky Samu*: A mileji Salamon család adománylevele III. Béla királytól. 1178. Történelmi Tár (1898) 338.; 1186: CDES I. 93.; 1193: uo. 95., vö. RA 129., 146. és 2532. sz-ok.

57 1156: CDES I. 80.; 1186: UB I. 27. (49. és 50. sz-ok), vö. *Ladányi Erzsébet*: Az Euzidinus-oklevél hitelességének kérdéséhez. Levéltári Közlemények 48–49. (1977–1978) 54–55.

58 1264: RA II/1. 22.; 1268: ÁÚO VIII. 200–201.

59 1197: CDES I. 97.; 1359: MOL DL 38 817., vö. *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. MTA TTI, Bp., 1999. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) 11.: 13. jz.

bennük,⁶⁰ ami – tehetjük hozzá –, ha a kifejezés és az azzal jelölt társadalmi csoport már jó fél évszázada jelen lett volna a magyar társadalomban, aligha lenne megmagyarázható.

A „királyi szerviens” kifejezés – s következőképpen az azzal jelölt társadalmi csoport – vitathatatlan hitelű oklevélben első alkalommal 1212-ben tűnik fel, amikor a Baranya megyei Heténybe⁶¹ való, magukat szabadnak és királyi szervienseknek (*liberi et servientes regis*) mondó birtokosok védték meg szabadságukat a pécsváradai apáttal szemben.⁶² Mind Mályusz, mind Bolla teljes joggal mutattak rá arra, hogy a királyi szervienseknek csak egy része, mégpedig minden bizonnyal a kisebbik, nyerte el jogállását királyi kiváltságolás útján – amire az első példákat 1217-ből ismerjük⁶³ –, többségük a birtokos közsabadok közül került ki, akiket a királyi hatalom külön kiváltságolás nélkül is a királyi szerviensek közé tartozóknak tekintett.⁶⁴ A kezdeményezés az uralkodóé volt, mint Mályusz írja: „csak a király lehetett az, aki kitüntetésképpen a maga szolgáinak tekintette és nevezte a társadalom egyik rétegét”,⁶⁵ ami nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a királyi szerviensi réteget II. András hozta létre. Ennek során a 12. századi királyi szolgafelszabadító oklevelek birtokos közsabad stábut biztosító tartalmi elemeit bővítette a királyi szervienssé fogadás aktusával, így hozva létre az új, királyi szerviensi jogállást,⁶⁶ mely a birtokos közsabadok státusát meghaladó jogokat biztosított birtokosának.

Már Erdélyi gondolt arra, hogy a királyi szerviensi réteg megjelenése valamilyen formában II. András személyéhez kapcsolható, ő azonban a király 1217–1218. évi kereszties hadjárata utáni időkre keltezte e fejleményt, s úgy vélekedett: a Szentföldön szerzett tapasztalatok indíthatták arra Andrást, hogy növelje – ahogy ő fogalmazott – „hűbéres vitézei” számát.⁶⁷ Csakhogy, mint láthatuk, megbízható forrás már 1212-ben is említ királyi szervienseket, így a keltezés bizonnyal nem állja meg a helyét, s a király rendelkezésére álló haderő létszámának növelése sem követelte volna meg a 12. századi kiváltságolási forma átalakítását és a birtokos közsabadok királyi szervienssé tételét, mivel a birtokos közsabadok korábban is hadakoztak. A 12. századi birtokos közsabad és a 13. század eleji királyi szerviens között megfigyelhető, a két jogállást egymástól elhatároló különbségek egyike éppen a hadakozást érinti. Míg a birtokos közsza-

60 G. Bolla Ilona: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Várad Regestrum megvilágításában. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* 1. (1957) 92., vö. még Bolla I.: A jogilag egységes jobbágyosztály i. m. (55. jz.) 63.

61 Vö. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I³–IV. Akadémiai, Bp., 1987–1998. I. 316.

62 1212: ÁÚO VI. 355–356., hitelére ld. *Tagányi Károly*: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpád-kori Társadalomtörténetünk Legkritikusabb Kérdései”-re. III. Történeti Szemle 5. (1916) 594–595.

63 1217: ÁÚO XI. 141–142. és CDCr III. 157–159.

64 Mályusz E.: i. m. (54. jz.) 35.; Bolla I.: A jogilag egységes jobbágyosztály i. m. (55. jz.) 66–67.

65 Mályusz E.: i. m. (54. jz.) 35.

66 Bolla I.: A jogilag egységes jobbágyosztály i. m. (55. jz.) 64.

67 Erdélyi L.: Árpád-kori társadalomtörténetünk i. m. (6. jz.) 50–51.

badok a 11–12. században a magyar történetírásban többnyire „megyei csapat” (*agmen*) néven emlegetett szervezeti egységekben teljesítették katonáskodási kötelezettségüket, melyek különböző jogállású harcosokat foglaltak egységbe a megyésispán katonai joghatósága alatt,⁶⁸ 13. századi forrásaink a királyi szerviensi jogálláshoz tartozó kiváltságok között említik, hogy a királyi szerviensek a „királyi zászló alatt” (*sub vexillo regio*) katonáskodhat,⁶⁹ ami nem kevesebbet jelentett, mint hogy a birtokos közsabadok – immár királyi szervienseként – mentesültek a megyésispánok katonai joghatósága alól, azaz a megyei csapatokból kiválva hadakozhattak. A katonáskodási kötelezettség változatlan maradt tehát, ám annak keretei alapvetően megváltoztak.

Sajátos, de a legkevésbé sem véletlen, hogy az egykori birtokos közsabadok és a királyi szerviensek jogai közötti másik szembetűnő és nagy jelentőségű különbség ugyanebbe az irányba mutat. A birtokos közsabadok felett a királyi megyei bírái ítélkeztek: a 11. században a királybírák, akiknek ezen szerepét a megyésispánok bírói helyettesei, az udvarispánok vették át a 12. század elejétől kezdődően.⁷⁰ A királyi szerviensek azonban mentesültek a megyésispán bírói joghatósága alól, s e kiváltságukat az Aranybulla is törvénybe foglalta, a „megyei udvarispánok” (*comites curie parochiani*) bíraskodását pedig a helyi várispánság népeinek ügyeire korlátozta.⁷¹

A királyi szerviensi jogállás és az azt birtokló társadalmi csoport létrehozása ily módon részint azonnal érzékelhető, részint hatását csak hosszabb távon kifejtő következményekkel járt: egyfelől a megyésispánok joghatósága jelentős mértékben csökkent, mégpedig azonnal, másfelől pedig, idővel, a megyei intézmény is alapvető átalakuláson ment keresztül. A királyi szerviensi réteg megteremtése ezen a szálon szorosan kapcsolódik II. András „új intézkedések” (*nove institutiones*) vagy „új berendezkedés” néven ismert politikájához.⁷² Ez a kapcsó-

68 Minderre részletesen ld. *Zsoldos Attila*: A királyi várszervezet és a tatárjárás. Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991) 1. sz. 45–76.

69 Ld. pl. 1271: ÁÚO VIII. 350.; 1273: CD VII/2. 73., ÁÚO IX. 18.; 1275: CD V/2. 252., ÁÚO IV. 49.; 1282: uo. 243.; stb.

70 *Zsoldos Attila*: Adalékok a királyi várszervezet udvarispáni tisztségének történetéhez. Levéltári Szemle 41. (1991) 4. sz. 20–31.

71 1222: 5. c.: Aranybulla 15.

72 Ezen politika megnevezését illetően hagyományosan II. András egyik 1217. évi oklevelét (1217: MES I. 216–217., keltére ld. RA 317. sz.) szokás irányadóan tekinteni, mely szerint a király az ország korábbi állapotát megváltoztatva (*terre nostre statum ab antiquis illibate conservatum alterantes*) hozott bizonyos új intézkedéseket (*nove institutiones*). Az „új intézkedések” szókapcsolat, megítélés szerint, nem II. András politikájának a lényegét foglalja össze, hanem arra az eszközrendszerre utal, amely az ország állapotának megváltoztatását (*alteratio*) szolgálta. Mivel az „alteratio” – a dolog természetéből fakadóan – egyszersmind új rendet alakított ki, az „új berendezkedés” kifejezés meglehetősen pontossággal írja körül e politika célját. Nem osztom tehát Kristó Gyula elutasító álláspontját az „új berendezkedés” terminus technicus használatát illetően (ld. *Kristó Gyula*: II. András király „új intézkedései”. Századok 135. [2001] 255–256.), jóllehet az tagadhatatlanul utólagos történetírói szóalkotás eredménye. Az alábbiakban ugyanakkor látni fogjuk, hogy II. András politikájának összefoglaló megnevezésére forrásaink egy további lehetőséget is felkínálnak.

lat az azóta eltelt nyolcszáz évben elhalványult – nem függetlenül attól a történetírói gyakorlattól, mely az új berendezkedés egyetlen említésre méltó elemének a király birtokadományozási politikáját tartotta –, a közeli utókor előtt azonban ismert volt, amint azt a Rogerius által a tatárjárásról és annak közvetlen előzményeiről 1243–1244 táján írt beszámoló egy passzusa bizonyítja.

Rogerius, amint az köztudomású, művében nagy figyelmet szentelt azoknak az okoknak, amelyek a tatárjárás előestéjén súlyos feszültséget – az ő szóhasználata szerint: „gyűlölség”-et (*odium*) – teremtettek IV. Béla és alattvalói között. Ezek sorában harmadikként említi azokat a panaszokat, amelyek IV. Bélának a korábbi birtokadományok felülvizsgálatával és érvénytelenítésével kapcsolatos politikáját kifogásolva fogalmazódtak meg. Királya álláspontja mellett érvelve úgy fogalmaz, hogy IV. Béla „némely elődeinek tékozlása következtében az ispánságok jogai [...] megkisebbedtek” (*per prodigalitatem quorundem progenitorum suorum iura comitatum erant [...] diminuta*), ám e megállapítása kifejtésekor nemcsak a birtokadományokról tesz említést, hanem arról is, hogy „az ispánok nem rendelkeztek emberekkel, és amikor kivonultak, az ispánságok jogainak megnyirbálása következtében egyszerű vitézeknek gondolhatták őket [ti. a hadba vonuló megyésispánokat – Zs. A.]” (*viros comites non habebant et, cum incedebant, simplices milites propter diminutionem comitatum putabantur*).⁷³ A birtokadományok emlegetése egyértelmű utalás II. András új berendezkedésének birtokpolitikájára, az „ispánságok jogainak” azon „megnyirbálása” azonban, amelynek következtében a hadba vonuló megyésispánok „nem rendelkeztek emberekkel”, nem vonatkozhat arra, mivel a várispánságok hadakozói – ha nem is kizárólagosan, de túlnyomórészt – a várjobbágyok voltak, márpedig várjobbágyot vagy várjobbágyi birtokot sem II. András, sem más király nem adományozott el, sem a 13. század első harmadában, sem utóbb,⁷⁴ ami a kortársak előtt, természetesen, ismert volt. A királyi szerviensek katonáskodási kiváltsága azonban, azaz a birtokos közszabadok kiválása a megyei csapat szervezetéből, jelentősen csökkentette e csapatok létszámát, s így valóban megnyirbálta a megyésipáni méltóság jogait, az érdemeiket szerzett királyi szolgálónépek kiváltságlevéllel történő királyi szervienssé tétele pedig, mivel az mindig a kiváltságolt személy által addig használt föld átengedésével együtt történt, ugyanúgy apasztotta az ispánságok birtokállományát, mint egy közönséges birtokadomány. Így válik érthetővé az apja politikáját ellenző IV. Béla szembetűnően tartózkodó magatartása a királyi szerviensekkel kapcsolatban: II. András életében egyetlen olyan hiteles kiváltságlevele sem ismert, amelyben királyi szerviensi jogállást adományozna – ellenben a régi, azaz 12. századi mintákat követő felszabadító okleveleket állított ki a herceg kancelláriája⁷⁵ –, s királyként is csak igen ritkán élt a kiváltságolás ezen formájával.⁷⁶

73 Rogerii Carmen Miserabile c. 10.: SRH II. 558.

74 Zsoldos A.: A szent király szabadjai i. m. (59. jz.) 78–80.

75 1224: HO VIII. 142., CDCr III. 238–240.

76 Bolla I.: A jogilag egységes jobbágyosztály i. m. (55. jz.) 247.: 74. jz., vö. Szűcs Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér Emlék-

Rogerius tehát ugyanannak a politikának, II. András új berendezkedésének egymástól elválaszthatatlan elemeiként mutatja be a birtokadományozásokat és a királyi szerviensi réteg kialakítását, s így akaratlanul is kezünkbe adja a kulcsot II. András új berendezkedésének megértéséhez.

Annak lényege ugyanis a legvelősebben éppen a Rogerius által alkalmazott kifejezéssel írható le: az ispánságok jogainak megnyirbálása (*iura comitatum diminutio*). Jelentős birtokadományokkal korábban is jutalmazták a királyok azokat, akiket arra érdemesnek tartottak: mi másból származhatott volna az országba külföldről beköltözött jövevény (*advena*) nemzetségek birtokainak törzse, ha nem királyi adományból? II. András birtokadományainak legfőbb újdonságát minden bizonnyal az jelentette, hogy a várispánságok népeit és földjeit is igénybe vette adományai megtételekor, ami – amennyire szegényes adataink alapján megítélhető – korábban nem volt szokásban. Ez mindenestre kételyeket ébreszt azon közkeletű vélekedéssel szemben, mely szerint az új berendezkedés birtokpolitikája jelentősen megrendítette volna a királyi kincstár helyzetét, mivel a várispánságok földjei és népei elsősorban magának a várispánságoknak a fenntartására termeltek javakat, jóllehet tagadhatatlan, hogy a király jövedelmeihez is hozzájárultak.⁷⁷ Az e tekintetben egyetlen viszonyítási pontot kínáló III. Béla kori jövedelemjegyzék szerint a király „az őt megillető [két]harmadrész címén hetvenkét ispánjától évi jövedelemként huszonötezer márkát élvez” (*idem* [sc. rex Ungarie] *habet de sua terciā [!] parte de septuaginta duobus comitibus suis de redditu annuo vigintiquinque millia marcarum*),⁷⁸ ami az ott felsorolt uralkodói bevételek 15%-át teszi ki. Ilyen arányban csökkentek volna tehát II. András jövedelmei, ha minden ispánság minden eladományozható tartozékát szétosztogatta volna, ami azonban, természetesen, nem történt meg, így az adományok miatt elszenvedett veszteség is jóval csekélyebb lehetett a valóságban. Az ispánokat viszont – akik régi szokás szerint a fennmaradó egyharmadot kapták⁷⁹ – sokkal súlyosabban érinthette bevételeiknek az adományok következtében fellépő csökkenése, hiszen eleve összehasonlíthatatlanul kisebb vagyonnal rendelkeztek, amelynek minden bizonnyal nagyobb hányadát tették ki méltóságukból befolyó jövedelmeik. A királyi szerviensek mentesítése a megyésispánok bírói és katonai joghatósága alól ugyanezzel a következménnyel járt: a bíraskodás ugyanis, amint az köztudott, a bírói rész révén jövedelemmel járt, amitől az új helyzetben az ispán értelemszerűen elesett, miként a hadba vonulást elmulasztó

könyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Akadémiai, Bp., 1984. 370.

⁷⁷ *Zsoldos A.*: A szent király szabadjai i. m. (59. jz.) 72–76.

⁷⁸ III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Hornyánszky, Bp., 1900. 140.; az idézett magyar szöveget ld. III. Béla emlékezete. Vál., ford., bev., jegyz. Kristó Gyula–Makk Ferenc–Marosi Ernő. M. Helikon, Bp., 1981. (Bibliotheca Historica) 82.

⁷⁹ Colomanni regis decretorum liber primus cc. 25., 78., vö. még Sancti Stephani decretorum liber secundus c. 8.: *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege). Szt. István Ts., Bp., 1904. (Repertint: Pápa, 2002.) 186., 193., 154.

birtokos közszabodon behajtott hadbírság ráeső részétől is.⁸⁰ Az adományok és a királyi szerviensi réteg létrehozása ily módon valóban ugyanabba az irányba mutatnak: mindkettő megnyirbálta az ispánságok – részint mint uradalmak, részint mint méltóságok – jogait. Rogeriusnak kétségtelenül igaza volt: a királyi szerviensi jogállás és az azzal élő réteg megteremtése éppúgy része volt az új berendezkedés intézkedéseinek, mint II. András birtokpolitikája. Rogerius említett fejtegetései mellett megerősíti ezt a legilletékesebb tanú, maga II. András, akinek egyik 1230-ban kiadott oklevelében az áll, hogy „az általunk meggondolatlanul gyakorolt bőkezűség és mértéktelen adományozások folytán az ispánságok jogai többnyire elenyésztek” (*per inoffitiosas munificentias et liberalitates immensas a nobis factas iura comitatum plurimum destituta*). Az oklevél Béla herceg egy, az adományok visszavonása során tett intézkedését hagyja jóvá,⁸¹ érthető tehát az adományok hangsúlyos említése, az itt említett kifejezést – *iura comitatum* – Rogerius viszont a királyi szerviensek katonáskodási kiváltságával kapcsolatban használja: a két forráshely tehát kiegészíti és értelmezi egymást.

Kérdés mármost, mi célt szolgált az „ispánságok jogainak megnyirbálása”, azaz miért került sor az új berendezkedés bevezetésére.

Az új berendezkedés bevezetésének indítékai után kutatva számos vélemény fogalmazódott meg az utóbbi másfélszáz év magyar történetírásában: II. András könnyelmű jellemében éppúgy keresve az okokat, mint átgondolt reformpolitikában. Ezek részletes ismertetése alól felment Kristó Gyula közel-múltban elvégzett s minden fontosabb változatra kitérő historiográfiai áttekintése.⁸² Mindezen elképzelések gyenge pontja abban fedezhető fel, hogy kizárólag a birtokadományok kérdésére koncentráltak. A kérdésben utoljára véleményt formáló Kristó francia példákat szem előtt tartó, de azokat nem másoló gazdaságpolitikai lépésként láttatta az általa „új intézkedések”-nek nevezett politikát, mely azon alapult, hogy II. András megítélése szerint „elégge fejlettek már Magyarországon az áru- és pénzviszonyok ahhoz, hogy a királyi bevételeket erre az alapra helyezhesse. Ehhez viszont fel kellett forgatnia a korábbi állami berendezkedést”.⁸³ Az ő álláspontját sem osztom, mivel szemlátomást a királyi jövedelmek súlypontjának megváltoztatásában keresi az új berendezkedés lényegét, csakhogy, amint arról az előbbieken szó esett, ez a súlypont nem a várispánságokból – vagy tágabb körben: az uralkodói birtokokból – származó bevételekre esett. Más kérdés, hogy azzal az észrevételével, mely szerint az udvari tisztségviselőknek – az asztalnok-, a lovász-, a pohárnok- és a tárnokmesternek – az ország bárói sorába emelkedése II. András uralkodása idején valamiképpen összefügg a kérdéssel, egyet tudok érteni, még ha az összefüggést másként képzelem is, mint ő.

80 A hadbírságra összefoglalóan ld. *Eckhart Ferenc*: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Réthy, Arad, 1908. 54–55.

81 1230: UB I. 121.

82 *Kristó Gy.*: i. m. (72. jz.) 251–255.

83 Uo. 282–285. (az idézet: 282.).

Azt, amit mi „új berendezkedés”-nek nevezünk, Rogerius „az ispánságok jogainak megnyirbálása”-ként emlegette: ez nem sok kétséget hagy afelől, hogy valójában politikai ügygel állunk szemben, így bevezetésének indítékai is sokkal inkább e tájon keresendők, semmint a király jellemében vagy gazdasági elképzeléseiben. Az ispáni méltóság ugyanis mindenekelőtt politikai tisztség volt, melyet rendes körülmények között a király bizalmas hívei kapnak, akik aztán méltóságuk birtokában a királyi tanács ülésein tanácsaikkal segítik uralkodójukat az ország kormányzásában, majd az ott hozott határozatokat végrehajtják. Rendes körülmények között valóban, ám egy uralkodóváltás rendkívüli esemény, mely mindig számos kérdést vet fel, s a legkényesebbeket éppen a méltóságviselők kiválasztását illetően. Kiváltképp így van ez, ha az uralkodóváltás olyan előzményekkel rendelkezik, mint az 1205. évi. III. Béla halála után András fegyverrel kényszerítette bátyját, Imre királyt a drávántúli tartományok átengedésére, néhány évvel később, egy újabb összecsapás során azonban alulmaradt, s kénytelen volt Ausztriában menedéket keresni bátyja elől. A fivérek kibékülését követő rövid nyugalmi időszakot végül egy újabb konfliktus zárta le, amelynek Imre öccse fogságra vetésével vetett véget.⁸⁴ A király és a herceg meg-megújuló viszálya értelemszerűen megosztotta az egyházi és világi előkelőket is: az előbbiek közül János pannonhalmi apátról,⁸⁵ valamint Boleszló váci, Elvin váradi és János veszprémi püspökről az a hír járta, hogy királyukkal szemben András herceg hívei,⁸⁶ míg az utóbbiak közül nádorát, Mogot Imre király azért fosztotta meg méltóságától 1199-ben, mert az nyíltan átállt András herceg oldalára.⁸⁷

Mindezek után joggal várhatnánk el, hogy András azoknak juttat jelentős méltóságokat trónra lépte után, akik hercegsége éveiben híven kitartottak mellette, s legfeljebb még azon előkelőknek, akik ezt nem tették ugyan, de Imre király mellett sem kötelezték el magukat annak idején, azokat ellenben, akik jelentősebb szerepet vállaltak bátyja kormányzatában, mellőzi. S valóban: 1205-ben az a Miklós lett a nádor,⁸⁸ aki már 1200-ban András bánja volt.⁸⁹ Ettől kezdve Miklóst minden évben ott találjuk a bárók között, míg 1215-ben nyomát nem veszítjük;⁹⁰ vélhetően meghalt. Az országbíró és a bán két olyan személy – Smaragd és Mercurius – lett,⁹¹ akiknek a politikai előéletéről nincsenek adataink, a vajdai méltóságot ellenben az a Korlát fia Benedek kapta, aki még Imre

84 A politikatörténeti események áttekintésére ld. *Pauler Gy.*: i. m. (32. jz.) II. 12–36., újabban pedig ld. *Szabados György*: Imre és András. Századok 133. (1999) 85–111.

85 1198: Cat. font. II. 1240.

86 (1199): ÁÚO VI. 198–199.

87 Uo. 199.

88 *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (20. jz.) 17.

89 Uo. 42.

90 Miklós pályafutása II. András uralkodása idején: nádor (1205), nyitrai ispán (1205–1207), újvári ispán (1205), szolnoki ispán (1207), udvarispán (1208–1210), pozsonyi ispán (1208), kevei ispán (1208–1209), kevei ispán (1209–1210), pozsonyi ispán (1211–1212), soproni ispán (1212–1213), nádor (1213–1214), csanádi ispán (1213), bodrogi ispán (1214–1215), ld. uo. passim.

91 Smaragdra ld. uo. 28.; Mercuriusra uo. 43.

uralkodása idején, 1202-ben került Erdély élére.⁹² András hercegekori hívei közül az említett Mognak 1205-ben be kellett érnie a bodrogi ispánsággal,⁹³ ami a legjelentősebb megyéispánságok közé tartozott ugyan a korban,⁹⁴ de mégis csak ispánság volt, igaz, 1206-ban aztán egy rövid időre ő váltotta fel a nádori méltóságban Miklóst.⁹⁵ Mog pályafutását 1210-ig tudjuk nyomon követni: Miklóshoz hasonlóan mindvégig jelentős bárói tisztségeket viselt.⁹⁶ András herceg további hívei közül egyedül Márton – 1202-ben bán⁹⁷ – szerepel még báróként ura királlyá koronázását követően, karrierjét azonban korántsem mutatják adataink olyan egyenletesnek, mint Miklósét vagy Mogét.⁹⁸ A többiek – András bán (1198),⁹⁹ József (Izsép), Ata, Cristol, Crasun, Cresen és Pál ispánok¹⁰⁰ – azonban nem jutottak szerephez II. András kormányzatában. Az említett András esetében ezt korai halála magyarázhatja – 1208-ban már halottként említik¹⁰¹ – a többiek pedig, amint azt némelyikük neve sugallja, horvát előkelők lehetnek: talán ők maguk nem akarták elhagyni Horvátországot, vagy éppen II. András gondolta úgy, hogy a hercegi udvartartás tagjainak megfeleleltek éppen, a magyar királynak azonban már nem. Nem is lett volna értelme azokra bízni az ország kormányzatát, akiknek a Drávától északra sem rokonságuk, sem kapcsolataik nincsenek, s az ottani szokásokat, kiváltképp a szokásjogot, sem ismerik.

II. Andrásnak be kellett látnia tehát, hogy nem nélkülözheti bátyja, Imre egykori méltóságviselőinek kormányzati tapasztalatait, s tisztségeket kell juttatnia közülük azoknak, akik készek őt is szolgálni. Ilyenek pedig akadtak szép számmal. Korlát fia Benedek vajdáról már esett szó, de az előkelők ezen csoportjába tartozott Atyusz nembéli Atyusz, a közismert Bánk, a már említett Győr nembéli Csépán és fivére, Pat, Kán nembéli Gyula, Bogátradvány nembéli Ipochné, Töre fia Péter, valamint Tiborc, de abban az esetben, ha a Hontpázmány nem szentgyörgyi ágából való Tamás azonos személy Imre soproni, majd pozsonyi ispánjával, ő is idesorolható. Közülük Csépánra, Gyulára és Atyuszra már 1205-ben rábízta II. András Bács, Sopron és Zala megyék kormányzását,¹⁰² a kö-

92 Uo. 37.

93 Uo. 141.

94 *Nógrády Árpád*: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok 129. (1995) 170.

95 *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (20. jz.) 17.

96 Mog pályafutása II. András uralkodása idején: bodrogi ispán (1205), nádor (1206), soproni ispán (1206), bihari ispán (1206–1207), barsi ispán (1208), pozsonyi ispán (1208–1210), ld. uo. passim.

97 Uo. 42.

98 Márton pályafutása II. András uralkodása idején: vasi ispán (1205–1206), bán (1212–1213), udvarispán (1214), csanádi ispán (1214), ld. uo. passim.

99 1198: CDCr II. 294., 296., 297., 309.

100 1198: uo. 294., 297., 309.; 1200: uo. 353., 355., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa. I–II. Digessit Hodimir Sirotković–Josip Kolanović. HAZU, Zagabria, 1998–2002. I. 61.; 1201: CDCr III. 6.; 1202: uo. 17.

101 1208. ápr. 13.: CD III/1. 57.

102 *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (20. jz.) 126., 196., 230.

vetkező évben újvári, illetve mosoni ispánként visszatért a királyi tanácsba Bánk és Pat,¹⁰³ majd sorra követték őket a többiek. 1206-ban Csépan már a nádori méltóságot nyerte el,¹⁰⁴ ugyanebben az évben királynéi udvarispánként kerül elő Tiborc,¹⁰⁵ azaz a nagyobb báróságok (*baronatus maiores*)¹⁰⁶ is elérhetővé váltak Imre egykori méltóságviselői számára: udvarispánt, vajdát és bánt éppúgy találunk közöttük, mint nádort, sőt, az 1205 és 1217 közötti időszakban hivatalban volt hét nádor közül a többség, négy, közülük került ki: Csépan (1206–1209), Pat (1209–1212), Bánk (1212–1213), Gyula (1215–1217),¹⁰⁷ nem számítva ötödikként Mogot (1206), hiszen ő már Imre uralkodása idején András herceg párthívéül szegődött. Az arány még nagyobb, ha ugyanezen időszakban a méltóságban eltöltött éveket vesszük figyelembe: a 13 évből 10-ben voltak ők a nádorok. A megyésispánságok közül pedig – akár önállóan, akár valamely nagyobb bárósággal együtt viselték a tisztséget – rendre a korban legjelentősebbnek számító megyék jutottak a már Imrét is báróként szolgáló előkelők képviselőinek.¹⁰⁸

Van ugyanakkor a méltóságoknak egy olyan csoportja – az udvari méltóságok: az asztalnok-, a lovász-, a pohárnok- és a tárnokmesterség –, amelynek viselőivel éppen II. András uralkodása idején bővült a bárók köre. E méltóságok közül a pohárnok- és a tárnokmesteri rendelkezett némi 12. század közepéig visszanyúló előzményekkel,¹⁰⁹ a többi II. András uralkodásának első felében jelenik meg forrásainkban, így aligha lehet kétséges, hogy e méltóságokat – legalábbis azon formájukban, ahogy ismerjük azokat – II. András hozta létre, így növelvén meg a királyi tanácsban helyet foglaló bárók számát. Szembetűnő, hogy e méltóságok viselői között egyetlen olyan előkelőt sem találunk II. András uralkodásának ideje alatt, akinek karrierje még Imre király idejében indult volna; adataink határozottan arra vallanak, hogy e tisztségeket a király feltétlen híveinek tartotta fenn, mint például annak a Hontpázmány nembéli Sándornak,¹¹⁰ akiről tudjuk: valamiféle szerepe volt abban, hogy 1204-ben András kiszabaduljon fogságából.¹¹¹

II. András tehát határozott különbséget tett bárói között, s ennek – IV. Béla propagandája által némiképp torzított – lenyomata megtalálható Rogerius már idézett művében, amikor „az ispánságok jogainak megnyirbálása” miatt a korábban kedvezőtlenebb helyzetbe került megyésispánokkal szembeállítva megjegy-

103 Uo. 217., 169.

104 Uo. 17.

105 Uo. 65.

106 A fogalomra ld. 1240: Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. MOL–MTA TTI, Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 45.) 30.

107 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (20. jz.) 17–18.

108 A megyék politikai jelentőségében megfigyelhető különbségekre ld. *Nógrády Á.*: i. m. (94. jz.) 168–174.

109 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (20. jz.) 58., 61.

110 Uo. 59.

111 1206: CDES I. 111.

zi, hogy „akik viszont hatalmasabbak voltak, mint a tárnokmester, akit kamarásnak is mondanak, és az asztalnok-, a pohárnok-, valamint a lovászmester és a többiek, akik az udvarban tisztségekkel rendelkeztek, ezekből annyira megszírosodtak, hogy a királyokat semmibe vették”.¹¹² Ez utóbbi félmondat tekinthető minden alapot nélkülöző propagandafogásnak – valójában egyetlen esetről sem tudunk, amikor II. András valamelyik udvari tisztségviselőjével konfliktusba keveredett volna –, az azonban igaz, hogy a király bőkezűen honorálta az udvari méltóságok szolgálatait: a pohárnokmesteri tisztből elmozdított Hontpázmány nembéli Sándort 300 márkával kárpótolta II. András 1217-ben,¹¹³ mely összeg nagyságnak érzékeltetésére érdemes felidézni, hogy 1234-ben a királyné éves jövedelmének kívánatos nagyságát 1000 márkában határozta meg András.¹¹⁴

Mindezek után világosan előttünk áll a Rogerius által „az ispánságok jogainak megnyirbálása”-ként emlegetett új berendezkedés politikájának lényege és indítéka. A korábbiakban, a 11–12. század folyamán, egy-egy ispánság valamennyi erőforrása – leszámítva természetesen a jövedelmekből a királynak járó kétharmadot – az ispán kezében összpontosult: a befolyt adók és vámok harmada, valamint a bírói tevékenységéből származó jövedelmek őt gazdagították, az ispánság megyéjéből hadba vonulók – kivéve az egyházak és a kiváltságolt etnikumok harcosait – az ő csapatában indultak hadjáratba. Az új berendezkedés intézkedései ezeket az erőforrásokat megosztották: maradt belőlük az ispán kezén is, de jutott az adományokat elnyerőknek és a királyi szervienseknek – akár birtokos közsabadok voltak már korábban, akár kiváltságolás útján jutottak a jogálláshoz –, a legfőbb haszonélvezője viszont a királyi hatalom volt, mely az adományosok hűségére éppúgy számíthatott, mint a királyi szerviensek fegyveres erejére, mégpedig közvetlenül, az ispánok közbejötté nélkül. A rendszer másik előnyét a királyi hatalom számára az jelentette, hogy minimalizálta azokat a veszteségeket, amelyeket egy-egy méltóságviselő hűségének esetleges megingása okozott: az ispán hűtlensége immár nem vonta maga után a megyéből származó valamennyi erőforrás kiesését. Ez volt az „általános osztozkodás” (*generalis distributio*),¹¹⁵ s nem a királyi birtokok „felelőtlen”-nek minősített eladományozása.

Az új politika része volt, s ebben készséggel adok igazat Kristó Gyulának, az udvari tisztségek rendszerének kifejlesztése és viselőik bárói rangra emelése, ám ennek a lépésnek nem általában a nádori vagy udvarispáni méltóságok hatáskörének csökkentése volt a célja – mint ő vélte¹¹⁶ –, hanem olyan bárói csoport létrehozása, melynek tagjaiban a király feltétel nélkül megbízhat. Apróság, de a

112 Rogerii Carmen Miserabile c. 10.: qui autem potentiores erant, sicut thavarnicorum, qui et camerarius dicitur, ac dapiferorum, pincernarum necnon agazonum magistri et ceteri, qui habebant in curia dignitates, exinde in tantum incassati erant, quod reges pro nihilo reputabant – SRH II. 558.

113 1217: CDES I. 173.

114 Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. MTA TTI, Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) 78.

115 1217: RA I/1. 105.

116 Kristó Gy.: i. m. (72. jz.) 283.

rendszer kidolgozottságát jelzi, s így érdemes megemlíteni, hogy a két bárói csoport tagjait tisztségük elnevezése is elhatárolta egymástól. Az udvari méltóságok létrehozásakor mi sem lett volna egyszerűbb, mint a már meglévő, s a királyi szolgálónépek egy-egy csoportját igazgató asztalnok-, lovász-, pohárnok- és tárnokispáni tisztséget¹¹⁷ bárói méltósággá fejleszteni, ehelyett azonban az új bárói méltóságok elnevezésére a „mester” (*magister*) kifejezést használták fel, ezzel is hangsúlyozva e bárók elkülönülését az „ispán”-nak nevezett másik csoporttól. Ennek ismeretében az sem tűnik véletlennek, hogy éppen II. András uralkodásának utolsó éveiben már a nagy múltú nádori és a valamivel újabb keletű királyi udvarispáni méltóságok elnevezése is átalakult, s a nádorispánból (*comes palatinus*) nádor (*palatinus*), az udvarispánból (*curialis comes*) pedig országbíró (*iudex curie*) lett.¹¹⁸

Az ispánságokon alapuló korábbi, archaikus rendszer működképessége azon a feltételezésen nyugodott, hogy az ispánokat feltétlen hűség köti az uralkodóhoz. Ha ez megingott, az katasztrofális következményekkel járt, mint történt az 1074. évi kemeji csatában, amikor is néhány ispán árulása elegendő volt ahhoz, hogy Géza herceg súlyos vereséget szenvedjen Salamon király seregétől az ispánjaikat követő csapatok átállása miatt.¹¹⁹ Az efféle eseteket úgy lehetett megelőzni, ahogy azt II. Béla tette 1132-ben: azokat az előkelőket, akiket a trónkövetelő Borisz titkos híveinek gyanított, még a Sajó folyó melletti csata előtt lemészároltatta,¹²⁰ ami kegyetlen, de racionális lépés volt. A trónra lépő II. Andrásnak 1205-ben hasonló, kiélezett helyzettel nem kellett szembenéznie, de azt maga is tudhatta, hogy a bárók hűsége meginoghat: ha más nem, Mog ispán esete erre inthette, jöllehet Mog Imre pártját cserélte fel az övével. Márpedig, mint láthattuk, András nagy számban juttatott jelentős méltóságokat olyan előkelőknek, akik korábban bátyját, Imre királyt szolgálták. A meghódolt előkelők az új király tisztségek adományozásában megmutatkozó kegyét elnyerték, bizalmát azonban nem, ahhoz hosszú évek hűséges szolgálatán át vezetett az út. Andrásnak azonban nem állt rendelkezésére idő, hogy ezt kívárja – az országot azon nyomban kormányoznia kellett –, így meghozta az ispáni hatalom mérséklésére hivatott „új intézkedés”-eit (*nove instituciones*), amelyeket Rogerius az „ispánságok jogainak megnyirbálása”-ként emlegetett.

Azt, hogy nem voltak teljesen alaptalanok II. András fenntartásai azon báróival szemben, akik már Imre királyt is szolgálták, uralkodásának közismert eseményei bizonyítják. Igaz ugyan, hogy egy-egy báró hűségét vagy hűtlenségét számos, ma már többnyire felderíthetetlen körülmény befolyásolhatta, s az is igaz, hogy a korábban, Imre uralkodása idején is jelentős tisztségeket betöltő,

117 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (20. jz.) 242., 243., 244., 245.

118 Uo. 15. és 26., vö. még Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. MTA, Bp., 1938. II. 57.

119 Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. c. 116.: SRH I. 384.

120 Uo. c. 161.: uo. 447–452.

majd II. András kormányzatában is fontos szerepekhez jutó bárók közül többekből is a király hatalmának oszlopa lett – Atyusz nembéli Atyusz vagy Kán nembéli Gyula például mindenképp közéjük sorolható –, mégis tény, hogy mindazon esetekben, amikor név szerint ismerjük – vagy ismerni véljük – a II. Andrással szemben változatos eszközökkel fellépő előkelőket, azok rendre Imre egykori bárói közül kerülnek ki. 1209-ben Győr nembéli Csépánt, hajdan Imre soproni ispánját, akkor II. András nádorát Tomaj nembéli Tiba megölte, majd külföldre menekült.¹²¹ A gyilkos tettének indítékai éppúgy ismeretlenek, mint ahogy személyéről sem tudunk többet. Elgondolkodtató viszont, hogy ugyanebben az évben tűnik el II. András bárói közül az a Korlát fia Benedek, aki, egyetlenként Imre egykori méltóságviselői közül, megőrizte II. András trónra lépte után is tisztségét, az erdélyi vajdaságot. Hosszú évekkel később, 1221-ben kelt az az oklevél, amelyből megtudható, hogy Benedeket II. András száműzte, ám azt, hogy mi okból, forrásunk homályban hagyja.¹²² Mivel azonban 1209-ben néhány főméltóság (*quidam principes*) arra szövetkezett, hogy II. Andrással szemben nagybátyja, a még III. Béla által Bizáncba száműzött Géza herceg¹²³ fiait léptesse fel trónkövetelőként,¹²⁴ kézenfekvő arra gondolni, hogy ennek az összeesküvésnek lehetett részese Korlát fia Benedek, s az sem lehetetlen, hogy Csépán megölése is valamiképpen összefügg az ügygel, miként azt Fügedi Erik felvetette.¹²⁵ Ezt követte 1214-ben Béla herceg megkoronázásának kieroszakolása, amiben, amint azt korábban láthattuk, minden bizonnyal Imre egykori mosoni és temesi ispánja, Győr nembéli Pat is szerepet játszott. Az Aranybulla kiadásának évében, erről is esett már szó, szintén Imre egykori bizalmasai kényszerítették rá II. Andrást királyi tanácsa átszervezésére, amint azt Karácsonyi János bizonyította. Gertrúd királyné 1213. évi meggyilkolását ellenben nem indokolt idesorolni – jöllehet a merénylő, Töre fia Péter Imre király uralkodása alatt is jelentős tisztségeket viselt¹²⁶ –, mert mindaz, amit a királynéről tudunk, valószínűsíti, hogy saját tetteivel vonta fejére az életére törők gyilkos indulatát, s megölése nem értelmezhető valamiféle II. Andrásnak szóló üzenetként. Kérdés viszont, hogy beilleszthető-e a sorba az a zűrzavar, amelyet 1217–1218-ban, az apjától megörökölt kereszties fogadalmát teljesítő II. András távollétét felhasználva támasztott az országban „sok hatalmas és nemes [...], megzavarván a békét és ellenség módjára romlásba döntve Magyarországot” (*quamplurimi potentum et nobilium regni [...] pacem perturbantes et Hungariam hostiliter affligentes*). Azt, hogy ők kik voltak, nem tudjuk, annyi bizonyos csak, hogy – ellentétben a korábbi vélekedés-

121 1216: HO VI. 11.

122 1221: UB I. 81.

123 *Wertner Mór*: Kihaltak-e az Árpádok 1301-ben? III. Turul 32. (1914) 116–117.; *Ferenc Makk*: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Akadémiai, Bp., 1989. 122.

124 1210: CDCr III. 101.

125 *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Magvető, Bp., 1986. (Nemzet és emlékezet) 82–83.

126 *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (20. jz.) 343.

sel – aligha az új berendezkedés haszonélvezői,¹²⁷ mivel azok a királlyal voltak a Szentföldön.¹²⁸ Az egyetlen támpontot a kérdés megítélésében az kínálja, hogy az eseményeket elbeszélő forrásunk szerint az ország kormányzásával a király által megbízott János esztergomi érsek „inkább választotta a halált, semmint hogy azok gonosztetteivel egyetértsen” (*eligeret mori magis, quam ipsorum maliciis consentire*), ezért aztán az érseket kiűzték az országból, ahová csak a király visszaérkezése után térhetett meg,¹²⁹ ami arra vall, hogy a bajkeverők megkísérelték bevonni terveikbe János érseket, aki azonban erre nem volt kapható. Megnehezíti a kérdés megítélését, hogy e tervekről semmit sem tudunk. Esztergom érsekének mindazonáltal közönséges garázdáktól, mégha bandákba tömörültek is volna, nem sok félnivalója lehetett, így az események sokkal inkább szervezett politikai akcióra vallanak, amelynek, minden jel szerint, meglehettek a maga előjelei. Aligha lesz ugyanis véletlen, hogy a Szentföldre indulta előtt II. András a trónörökös Béla herceget egykori sógora, Bertold kalocsai érsek felügyelete mellett az ország határain kívülre, a krajnai Stein várába küldte,¹³⁰ amely döntésében nyilvánvalóan szerepet játszott a Gertrúd királyné elleni merénylet akkor még friss emléke.

Imre egykori híveinek mindezen akciói, melyekben, mint láthattuk, rendre azok is részt vettek, akiknek maga szintén bárói tisztségeket juttatott, egyfelől megerősíthették II. András meggyőződését abban, hogy az „ispánságok jogainak megnyirbálása”, azaz az új berendezkedés politikájának bevezetése helyes döntés volt, másfelől azt a felismerést érlelték meg benne, hogy ennek ellenére lépéseket kell tennie ellenfelei leszerelésére.

II. András ellenfeleinek két csoportja kristályosodott ki a trónra lépte óta eltelt évek során, amivel maga a király is tisztában lehetett, hiszen intézkedései jól felismerhetően részint az egyik, részint a másik követeléseinek igyekeztek engedelményeket tenni. Az egyik csoportot II. András, a másikat II. András politikájának ellenfelei alkották. Az utóbbi képviselője lehetett János esztergomi érsek, akiről II. András egyik oklevele árulja el, hogy az új berendezkedés politikájának elszánt ellenzője volt,¹³¹ mindazonáltal a törvényes király iránti hűségét, amint azt az 1217–1218-ban történtek bizonyítják, megőrizte még akkor is, amikor ez személyes kockázattal járt. Azt, hogy János érsek az új berendezkedés politikájának egészét vagy annak csupán némely elemeit ellenezte-e, nem tudjuk. Mint főpap, nyilván nem értett egyet azzal, hogy a királyi pénzügyek adminisztrációját

127 Ld. pl. *Kristó Gyula*: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I–II. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Akadémiai, Bp., 1984. (Magyarország története tíz kötetben I.) II. 1312.

128 A II. Andrással a Szentföldre tartók listáját ld. *Veszprémi László*: II. András magyar király kereszties hadjárata, 1217–1218. In: Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József–Majorossy Judit–Zsengellér József. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 109.

129 1219: MES I. 222.

130 1235: CDES II. 3.

131 1217: MES I. 216–217., keltére ld. RA 317. sz.

rációját II. András zsidó és izmaelita üzletemberekre bízta, azt is szokás feltételezni ugyanakkor, hogy a király birtokadományait is ellenezte. Meglehet, hogy valóban így volt, ez esetben azonban nyilván csupán a világiaknak tett adományokkal szemben emelte fel a szavát: a kor felfogása szerint ugyanis természetesnek számított, hogy az egyház számos tekintetben más elbírálás alá esik, mint a világiak.¹³² Azzal, hogy az új berendezkedés adománypolitikájának felülvizsgálatára rákényszerülhet, már szentföldi hadjárata előtt is számolt II. András,¹³³ tényleges lépésekre azonban csak 1218 után szánta rá magát. Egy 1220-ban kiadott okleveléből arról értesülhetünk, hogy a királyi tanács döntést hozott az eladományozott udvarnokföldek visszavételéről.¹³⁴ A következő évből származó, egymást kiegészítő adatok szerint az akciót a várispánságok birtokaira is kiterjesztették: a várnépek földjeinek visszavételéről (*esset edictum a rege Andrea, quod terre castrensiam requirerentur*) éppúgy hallunk, mint a – nyilvánvalóan az adományok miatt – szétszéledt várnépek összegyűjtéséről (*esset edictum a rege Andrea, quod castrenses dispersos castris recolligerent*) és a hatalmasul – azaz önkényesen, királyi adomány nélkül – elfoglalt várföldek visszaköveteléséről (*esset edictum a rege Andrea, quod terre castrorum a quocunqve violenter occupate castris restituerentur*).¹³⁵ Ezen intézkedések azonban aligha elégíthették ki a korábbi adománypolitika ellenzőit, annál is kevésbé, mert az egyetlen ismert esetben, amikor korábban eladományozott udvarnokföld visszavételére valóban sor került, a király várföldek adományozásával enyhítette a kárvallott birtokos veszteségét.¹³⁶

II. András ellenfeleinek másik csoportját a királyi birtokok sorsának alakulása hidegen hagyta, ők nem a király politikájával, hanem magával Andrással álltak szemben. Félreérthetetlen bizonyosága ennek, hogy első akciójukra már 1209-ben sor került, akkor tehát, amikor az új berendezkedés intézkedései éppen csak megindultak,¹³⁷ s így hatásukat még semmiképpen sem fejthették ki. E csoport ismert tagjai, mint láthattuk, Imre azon egykori bárói közül kerültek ki, akik II. András kormányzatában is szerephez jutottak, s meglepő szabályossággal – 4-5 évente – kísérletet tettek arra, hogy sarokba szorítsák a királyt: 1209-ben trónkövetelőt próbáltak állítani, 1214-ben elérték a trónörökös Béla

132 Emlékezetes, hogy III. Honorius pápa *Intellecto* kezdetű bullájában kifejezetten felszólította II. Andrást adományai visszavonására (*Bónis György: Decretalis Intellecto* [III. Honorius a koronájának elidegeníthetetlenségéről]. Történelmi Szemle 17. [1974] 24–31.), majd amikor András fia, Béla, immár királyként hozzá is kezdett a program végrehajtásához az egyháznak juttatott adományokat is visszavéve, IX. Gergely pápa őszinte megrökönyödéssel tiltakozott az eljárás ellen, ld. 1236. jan. 16.: VMHH I. 142–143.

133 1217: RA I/1. 105.

134 1220: UB I. 77.

135 1221: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Közrem. Karácsonyi János–Borovszky Samu. Bp., 1903. (= VR) 310., 315., 317. sz-ok.

136 1220: UB I. 77–78.

137 Kristó Gyula az általa „új intézkedések”-nek nevezett új berendezkedés bevezetését 1208-ra teszi (*Kristó Gy.: II. András király „új intézkedései”* i. m. [72. jz.] 265.), magam, amint az az előadottakból következik, már 1205-től számolok vele.

herceg megkoronázását, 1218-ban András távollétét felhasználva támasztottak zűrzavart az országban, végül pedig 1222-ben kieroszakolták az uralkodótól, hogy őket helyezze a királyi tanács kulcspozícióiba. Ennek a csoportnak a leszerelésére Andrásnak nem sok eszköz állt a rendelkezésére. Ahhoz, hogy tisztségek adományozásával sikerüljön a maga oldalára állítania őket, sok reményt nem fűzhetett, hiszen eddig is rendre ellene fordultak jó néhányan azok közül, akiket így akart magához kötni, mégis megpróbálkozott ezzel a megoldással: borsodi ispánná tette például Vejte fia Tódort,¹³⁸ aki így közel két évtized után tért vissza a bárók közé, hogy aztán 1222-ben a II. András ellen fellépő előkelők vezetőjeként találkozzunk újra vele. Nem volt több szerencséje a királynak a másik ide-sorolható intézkedésével, uralkodói éveit számlálásának megváltoztatásával sem.

Amint arról már szó esett, II. András 1218-ban 1204 tavaszától kezdte számítani uralkodói éveit. Az újítást nehéz megmagyarázni: sem a kancellária élén nem történt változás,¹³⁹ sem új pecsétet nem vésetett a király.¹⁴⁰ Karácsonyi arra gondolt, hogy az új időpont II. András bátyja, Imre fogságából való kiszabadulására utal, s mivel csak 1218-tól használja uralkodói éveit kezdeteként ezt az időpontot „azt kell [...] következtetnünk, hogy a II. Andrást börtönéből kiszabadító főpapok és főurak ezen alkalommal újra fogadalmat tettek II. Andrással a szentföldi hadjáratra, atyjától is rárótt kötelessége teljesítésére, s innen van, hogy csak e fogadalom teljesítése után tartja jogosítottnak magát, uralkodását 1204. márczius kb. 15-dik napjától törvényesnek venni, s uralkodói évét onnan számítani”. Mindez, folytatja Karácsonyi érvelését, „valóban elég nevezetes esemény arra, hogy 1218-ban, a fogadalom teljesítése után, II. András reáemlékezék s uralkodói éveinek számítását onnan vegye”,¹⁴¹ Magyarországon azonban a keresztes háború eszméje nem tudott különösebben népszerűvé válni,¹⁴² s az is teljességgel valószínűtlen, hogy a keresztes fogadalom akár II. András, akár a fogságából való szabadulását elősegítők számára ennyire fontos lett volna, vagy ha mégis, akkor az lenne érthetetlen, hogy miért nem került sor a hadjáratra már jóval korábban: vagy a király elhatározásából, vagy az előkelők sürgetésére. Sokkal inkább gondolhatunk tehát arra, hogy az uralkodói év számításának megváltoztatása Imre azon, szintén 1204. évi döntésével hozható kapcsolatba, mellyel halála esetére az akkor még herceg Andrást jelölte ki kormányzónak kis-korú fia és örököse, III. László mellé. Azt, hogy e kinevezés pontosan mikor történt, nem tudjuk, mindenesetre a gyermek László megkoronázásának időpontja arra vall, hogy erre a lépésre aligha halálos ágyán szánta rá magát Imre. László megkoronázására – Imre király kérésének eleget téve – 1204. április 24-én kelt

138 *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (20. jz.) 143.

139 *Fejérváthy László*: A királyi kancellária az Árpádok korában. MTA, Bp., 1885. 96., vö. még *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (20. jz.) 108.

140 *Szentpétery Imre*: II. Endre király pecsétjei az oklevélkritika szempontjából. Turul 34. (1916) 1–10.

141 *Karácsonyi J.*: Az aranybulla keletkezése i. m. (1. jz.) 19.

142 *Zsoldos Attila*: Magyarország II. András keresztes hadjárata idején. In: Magyarország és a keresztes háborúk i. m. (128. jz.) 91–92.

bullájában adott utasítást Ugrin esztergomi érseknek III. Ince pápa,¹⁴³ s döntése május végére már el is juthatott Magyarországra. A gyermek megkoronázására mégis csak augusztus 26-án került sor,¹⁴⁴ jóllehet a pápa a szertartás haladéktalan megtartását (*non differas coronare*) írta elő az érseknek. A késedelmeskedés megmagyarázhatatlan, ha Karácsonyt követve azt feltételezzük, hogy András herceg valamikor március közepén megszökött a fogságból – hiszen ez esetben Imre elemi érdeke lett volna fia mielőbbi megkoronázása, hogy így állítsa kész helyzet elé a talán újabb lázadásra készülõ öccsét –, jól indokolható azonban, ha Andrást bátyja bocsátotta szabadon¹⁴⁵ az említett kormányzói méltóság ígéréssel tartván féken annak hatalmi ambícióit. Ebben az esetben valóban nem lehetett akadálya annak, hogy László trónörökös korábban oly sürgõs megkoronázásának napját Szent István szimbolikus jelentõségû ünnepére halasszák; végül azonban a szertartást, Ugrin érsek váratlan halála miatt, csak néhány nappal késõbb, augusztus 26-án tartották meg.¹⁴⁶ II. András 1218-ban aligha kiszabadulására kívánt emlékezni uralkodói éveinek új kezdõpontját kiválasztva – az ugyanis, szükségképpen, egyúttal a fogságra is utalt volna, ami talán mégsem lehetett olyan kedves emlék számára, hogy minden kiváltságlevelében fel kívánja idézni –, hanem kormányzói kinevezésére. Ennek elõtérbe helyezését azért gondolhatta 1218-ban alkalmas eszköznek az egykori Imre-pártiak lecsillapítására, mert demonstrálta, hogy nemcsak az öröklés rendjébõl fakadóan illeti meg a hatalom, de Imre döntése alapján is, így még annak sincs joga és oka lázadni ellene, aki annak idején nem az õ, hanem bátyja oldalán állt a viszály során. Amit azonban II. András a maga szemszögébõl a megbékélést elõsegítõ, ésszerû megoldásnak gondolhattott, az egykori Imre-pártiak számára valóságos provokációval ért fel, hiszen mintegy érvénytelenítette Imre uralkodásának utolsó hónapjait, valamint a gyermek III. László királyságát, így aztán az uralkodói évek számlálása rendjének megváltoztatása éppen ellenkezõ hatást váltott ki, mint amelyet II. András szánt intézkedésének.

A jelenleg általános felfogás szerint a királyi szervienseket is II. András ellenfelei közé kellene sorolnunk, ám ennek bizonyítására nehéz lenne érveket találni. A királyi szerviensek társadalmi csoportját az új berendezkedés politikája hozta létre, ami persze önmagában nem zárja ki annak lehetõségét, hogy idõvel a szerviensek az uralkodó ellen forduljanak, legfeljebb szerfelett valószínûtlenné teszi. Az már inkább elgondolkodtató, hogy annak az elégedetlenségnek, amely szembeállíthatta volna a királyi szervienseket II. Andrással, nyomát sem találjuk forrásainkban. Ezek hallgatása annál is inkább feltûnõ, mert közvetlenül az Aranybulla kiadását megelõzõ idõkbõl, 1220–1222-bõl, a Várad Regesztrum

143 1204: CD II. 431.

144 SRH I. 463.

145 Vö. *Mátyás Flórián*: Sz. László és Imre királyok végnapjai és II. Endre életévei, fogsága és temetése. MTA, Bp., 1900. (Értekezések a történeti tudományok körébõl XIX/1.) 34–35.

146 *James Ross Sweeney*: III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita. A Bone Memorie II. dekretális történeti háttere. Aetas (1993) 1. sz. 148., 161.: 11. jz.

nagy számban tartalmaz olyan feljegyzéseket, amelyek arról tanúskodnak, hogy több megyében – Újvárbán, Szabolcsban, Borsodban és másutt – kiküldött királyi bírák ítéleztek a „megyebeliek” (*comprovinciales*) által kezdeményezett ügyekben. A feljegyzésekben említett „megyebeliek” alatt mindenekelőtt, bár nem kizárólagosan, a királyi szervienseket kell értenünk,¹⁴⁷ maguk az ügyek pedig kiábrándítóan hétköznapiak: túlnyomórészt lopások, melyek egyhangúságát néhány hatalmaskodás, rablás és emberölés töri meg,¹⁴⁸ ám a leghalványabb utalás sem tűnik fel arra vonatkozóan, hogy a királyi szerviensek körében afféle indulatok forrnának, amelyek II. András ellenfeleinek táborához való csatlakozásukhoz és feltételezett tömegmozgalmuk kirobbanásához vezethettek volna. Annak ellenben nagyon is maradt nyoma a Várad Regesztrumban, mégpedig bőségesen, hogy a várnépbeliek, akiket az adománypolitika valóban nehéz helyzetbe hozott, minden rendelkezésükre álló eszközzel igyekeztek fellépni a kárukra gazdagodó adományosok ellen.¹⁴⁹

Nem csoda tehát, hogy az egyetlen érv arra vonatkozóan, hogy a királyi szerviensek II. András ellenfeleinek táborához csatlakoztak, maga az Aranybulla: Erdélyi óta arra szokás hivatkozni,¹⁵⁰ hogy az Aranybulla jelentős hányada a királyi szerviensek jogaival foglalkozik, márpedig az Aranybulla kiadását – amint azt valamennyien tudjuk – II. András „ellenzéke” kényszerítette ki.

De vajon jól tudjuk-e?

Az Aranybulla keletkezéstörténetének azon sarkalatos pontja, mely szerint a dekrétum kiadására II. András csak politikai kényszer hatására szánta el magát, bámulatosan ingatag alapokon nyugszik, kiváltképp ahhoz képest, hogy e nézet milyen általánosan elterjedt. Igazolására egyfelől az Aranybulla részint tartalmi, részint formai elemeit szokás felhozni, másfelől pedig III. Honorius pápa 1222. december 15-én kelt bulláját. Ez utóbbi értelmezésére a későbbiekben térek ki, ehelyütt vegyük szemügyre magát az Aranybullát. Ami a dekrétum tartalmi elemeit illeti, bizonyító erejüket jelentősen csökkentik, hogy ugyanazon rendelkezések elemzése után a legváltozatosabb és egymásnak ellentmondó eredmények születtek, különösen régibb történeti irodalmunkban. Volt, aki az Aranybulla megszületésében a király adománypolitikáját ellenző Béla herceg pártjának győzelmét látta,¹⁵¹ más ellenben éppen az adományokat elnyerő előkelők diadalát vélte felfedezni a dekrétumban.¹⁵² Akadt, aki a királyi hatalom megerősítését olvasta ki az Aranybulla intézkedéseiből,¹⁵³ miközben más vélemény szerint „a bulla legtöbb czikke, tilalma [...] egyenesen ma-

147 G. Bolla I.: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak i. m. (60. jz.) 93–97.

148 1220: VR 235. sz.; 1221: uo. 286., 292–306. sz-ok; 1222: uo. 326., 329–332., 334–335. sz-ok.

149 Az ilyen ügyek elemzését ld. G. Bolla I.: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak i. m. (60. jz.) 88–89.

150 Erdélyi L.: Az aranybulla társadalma i. m. (6. jz.) 106–107., vö. még pl. Kristó Gyula: Az Aranybullák évszázada. Gondolat, Bp., 1976. (Magyar História) 60.

151 Horváth M.: i. m. (6. jz.) I. 515–518.

152 Szántó S.: i. m. (6. jz.) 158–171.

153 Marczali H.: i. m. (6. jz.) 408.

gának a királynak szól, ellene szegeződik, neki szab korlátokat”.¹⁵⁴ A Karácsonyi és Erdélyi eredményei nyomán kibontakozott újabb felfogás, mely Imre egykori bárói és a királyi szerviensek alkalmi szövetségében keresi a II. Andrást az Aranybulla kiadására rákényszerítő erőt, nem kutat egyetlen, általános vezérelni után az Aranybullában, hanem annak rendelkezéseit egyik vagy másik csoport érdekeit szolgáló intézkedésként mutatja be. Ez a megoldás kétségkívül alkalmas arra, hogy magyarázatot adjon az Aranybulla rendelkezéseinek sokszínűségére, de megválaszolatlanul hagy számos olyan kérdést, amelyek pedig indokoltan merülnek – vagy inkább: merülnének – fel az Aranybulla tartalmi elemzése során. Miképpen lehetséges az, hogy az Aranybulla eltiltja az ispánságok és tisztségek örökletes adományozását,¹⁵⁵ miközben úgy rendelkezik, hogy az igaz szolgálattal szerzett birtokokat nem lehet visszavenni az adományosoktól?¹⁵⁶ Az a közkeletű magyarázat, mely szerint az előbbi intézkedés az új berendezkedés birtokpolitikája ellenében született volna,¹⁵⁷ szerfelett kétséges, hiszen arra éppen nem jellemző egész ispánságok eladományozása¹⁵⁸ – örökletes tisztségadományra pedig egyáltalán nincs adatunk –, az egyetlen ispánság, amelyről tudjuk, hogy II. András adományozta el egy világi személynek, a locsmándi,¹⁵⁹ ám ezt az adományt is csak azért szokás 1220 tájára keltezni,¹⁶⁰ hogy legyen legalább egy ispánságadomány, mely indokolhatja e rendelkezés feltűnését az Aranybulla szövegében. Ha az Aranybulla azok törekvéseit tükrözi, akik elleneztek a király birtokadományait, ugyancsak rosszul tették a dolgukat a dekrétum tartalmának megszábasakor, hiszen a másik említett rendelkezés éppen a korábbi adományok visszavétele elé emel akadályt,¹⁶¹ azt ugyanis, hogy mi számít „igaz szolgálat”-nak, nyilvánvalóan éppúgy a király határozta meg, mint ahogy a birtokvisszavételek idején is Béla herceg, majd király volt az, aki eldöntötte, hogy apja mely donációja minősül „felesleges és haszontalan” adománynak.¹⁶² Miként lehetséges az, hogy az Aranybulla rendelkezése szerint a pénznek olyannak kell lennie, mint Béla király idejében volt,¹⁶³ ha egyszer III. Béla pénzei sokkal rosszabb minőségűek voltak, mint a II. And-

154 Schiller B.: i. m. (6. jz.) 38., vö. még Szántó S.: i. m. (6. jz.) 163.

155 1222: 16. c.: Aranybulla 17.

156 1222: 17. c.: uo.

157 Ld. pl. Kristó Gy.: II. András király „új intézkedései” i. m. (72. jz.) 289.

158 Az Árpád-kori ispánságadományokra összefoglalóan ld. Zsoldos Attila: Örökös ispánságok az Árpád-korban. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk. Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. PTE Középkori és Korajúrkori Tört. Tsz., Pécs, 2010. 73–92.

159 1263: UB I. 293.

160 Vö. Stessel József: Locsmánd vár és tartománya. Századok 34. (1900) 699.; Kristó Gyula: A locsmándi várispánság és felbomlása. Soproni Szemle 23. (1969) 134.

161 Erre a körülményre már Szántó Sámuel is felfigyelt, ld. Szántó S.: i. m. (6. jz.) 162.

162 Az idézett kifejezésre ld. pl. 1229: CD III/2. 194., VII/1. 220., MES I. 271.; 1230: CDES I. 259., CDCr III. 334.; Béla adomány-felülvizsgálati akcióira összefoglalóan ld. Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 47. (1974).

163 1222: 23. c.: Aranybulla 17.

rás által veretettek?¹⁶⁴ Miképpen lehetséges az, hogy az Aranybulla évenkénti pénzüjtásra ad lehetőséget a királynak,¹⁶⁵ ha II. András ismert veretei a legkevésbé sem támogatják azt a feltételezést, hogy a dekrétum kiadása előtti időben az új pénz kibocsátására ennél gyakrabban, azaz évente többször került volna sor?¹⁶⁶ Miképpen lehetséges az, hogy az Aranybulla az ország nemeseire bízna a kamaraispáni tisztségeket zsidó és izmaelita üzletemberek helyett,¹⁶⁷ miközben e rendelkezés oly nyilvánvaló képtelenség, hogy IV. Béla, alig négy évvel apja halála után, maga is arra kényszerült, hogy a zsidók efféle alkalmazását tiltó egyházi előírás alól felmentést kérjen IX. Gergely pápától?¹⁶⁸ Miképpen lehetséges, hogy az Aranybulla csak a nádornak, a királyi és királynői udvarispánnak, valamint a bánnak engedélyezi egyidejűleg több tisztség viselését,¹⁶⁹ ha az archontológiai adatok arról tanúskodnak, hogy II. András kormányzati rendszerére egyáltalán nem volt jellemző a mértéktelen tisztséghalmozás?¹⁷⁰

Mindezek a kérdések különösebb nehézségek nélkül megválaszolhatók, ha – elszakadva attól a másfél évszázados történetírói hagyománytól, mely azt vallja, hogy az Aranybulla kiadására politikájának ellenzői kényszerítették rá II. Andrást – megkíséreljük a dekrétumot mint a király elképzeléseit tükröző okmányt értelmezni. Az eredmény egy, a fenti ellentmondásoktól mentes Aranybulla lesz, mellyel a király az előkelők Vejte fia Tódor vezette csoportjának akcióját úgy igyekezett lecsendesíteni, hogy közben az új berendezkedés politikájának egyetlen lényegi eleméről sem mond le.

Az Aranybulla számos cikkelye, így az özvegyek védelméről,¹⁷¹ a kisebb-nagyobb királyi méltóságviselők visszaéléseinek tilalmáról,¹⁷² az igazságszolgáltatás egyes kérdéseiről¹⁷³ szólók politikai szempontból semlegeseknek minősíthetők; olyan sérelmeket orvosolnak, és olyan ügyeket szabályoznak, amelyek egy

164 *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. MTA, Bp., 1916. 258., 265., vö. uo. 306–307. és 308–309. – Az a vélekedés, mely szerint az Aranybullában a királyi pénzekkel kapcsolatosan említett „Béla király” nem III., hanem I. Bélára utalna (ld. pl. *Pauler Gy.*: i. m. [32. jz.] II. 81., 502.), azért ítéltető teljességgel valószínűtlennek, mert az ezen feltevés alátámasztására hivatott krónikahely szerint „omnibus enim diebus vite sue [sc. Bele I regis] in tota Hungaria non est mutata moneta” (Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. c. 94.: SRH I. 358.), az Aranybulla „Béla király”-t említő cikkelye ellenben nem tiltja a pénzüjtást.

165 1222: 23. c.: Aranybulla 17.

166 *Hóman B.*: i. m. (164. jz.) 304.

167 1222: 24. c.: Aranybulla 17–18.

168 (1239): VMHH I. 173. – A zsidók kamarai alkalmazására az Árpád-korban összefoglalóan ld. *Weisz Boglárka*: Zsidó kamaraispánok az Árpád-korban. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999. 151–161.

169 1222: 30. c.: Aranybulla 18.

170 *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (20. jz.) passim.

171 1222: 12. c.: Aranybulla 16.

172 1222: 13., 14., 15. cc.: uo. 16–17., 17.

173 1222: 5., 6., 8., 9., 28. cc.: uo. 15–16., 16., 18.

ország életében a középkor folyamán bárhol és bármikor felmerülhettek. A szembetűnő politikai töltettel rendelkező intézkedések viszont egytől-egyig beilleszthetők az új berendezkedés politikájába, még azok is, amelyeket éppen annak tagadásaként szokás magyarázni. Az „igaz szolgálat”-tal szerzett birtokok védelme szabad kezet adott a királynak adománypolitikája folytatására, mégpedig anélkül, hogy attól kelljen tartania, hogy „az országban megejtett általános osztozkodás a korábbi állapotba fordul” (*generalis in nostro regno facta distributio ad priorem statum redeat*).¹⁷⁴ Az, hogy a dekrétumba az egész ispánságok eladományozásának tilalma is bekerült, nem mond ennek ellent, hiszen egy ilyen adomány egy kézben összpontosítaná az ispánság által nyújtott erőforrásokat, az új berendezkedés lényege ellenben, mint láthattuk, éppen ezzel ellentétes törekvés volt. A nemesek mint kamaraispánok képtelen gondolata nem az új berendezkedés gazdaságpolitikájával szemben fogalmazott meg egy – egyébként is betarthatatlan – előírást, hanem kedvezőbb pozíciót biztosított a királynak a zsidó és izmaelita üzletemberekkel szemben a királyi jövedelmek bérbeadása feltételeiről tárgyalván. A pénzveréssel és -újítással kapcsolatos rendelkezések lehetőséget adtak II. Andrásnak bevételei növeléséhez, ha a szükség úgy hozná. A tisztseghalmaz tilalma – határt szabva a bárók ambícióinak – megoldást kínált az uralkodó azon gondjára, mely abból fakadt, hogy mindig több előkelő tarthatott igényt a királyi tisztsegekből való részesedésre, mint ahány méltóság szétosztható volt. Ha a jövevények méltóságra emelésének korlátozása,¹⁷⁵ valamint a Magyarországon le nem telepedő idegeneknek való birtokadományozás tilalma¹⁷⁶ valóban Gertrúd királyné saját honfitársai iránti mértéktelen kedvezésére reflektál – ami azért kétséges, mert közel tíz évvel a királyné meggyilkolása után az akkor szerzett sérelmek aligha sajoghattak már –, az csupán annyit bizonyít: András tanult az esetből, amit alátámaszt az is, hogy második feleségét, Jolántát szembetűnően távol tartotta a politikai élettől.¹⁷⁷ Valószínűbb azonban, hogy egyszerűen annak józan belátásáról van szó: felesleges a királynak azokat pártfogolnia, akiktől nem várhat semmit. Az Aranybulla nevezetes „ellenállási záradék”-a¹⁷⁸ is minden kockázat nélkül vállalható volt II. András számára, hiszen a dekrétum az ő elképzeléseit tükrözte: elegendő ezzel kapcsolatosan arra utalni, hogy 1351-ben I. Lajos király is megerősítette azt, az Aranybulla azon cikkelyét ellenben,¹⁷⁹ melyet királyi hatalma érdekeivel ellentétesnek ítélt,¹⁸⁰ megváltoztatta.¹⁸¹ Végezetül pedig: a királyi szerviensek és az új berendezkedés politikájának szoros összefüggéséről szó esett már, így az, hogy a szerviensek jogainak írásba

174 1217: RA I/1. 105.

175 1222: 11. c.: Aranybulla 16.

176 1222: 26. c.: uo. 18.

177 Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik i. m. (114. jz.) 127.

178 1222: 31. c.: Aranybulla 19.

179 1222: 4. c.: uo. 15.

180 Vö. Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. História-MTA TTI, Bp., 2001. (História Könyvtár. Monográfiák 17.) 152–153.

181 DRH 1301–1457. 130.

foglalása az Aranybullában hangsúlyos szerephez jutott, magától értetődő és nem szorul magyarázatra.

Rátérve az Aranybulla formai elemeire, ezek közül kettő tarthat számot különös érdeklődésünkre. Az egyik a 17. uralkodói év, mely Karácsonyi fejtegetéseinek kiindulópontja volt: szerinte az uralkodói év számításának megváltoztatására II. Andrást rákényszerítették, mégpedig azok, akik a másik 17. uralkodói évet jelölő 1222. évi oklevélben a főbb méltóságok viselőiként tűnnek fel, azaz Imre egykori hívei.¹⁸² Ezt valóban joggal tekinthetnénk az Aranybulla kikényszerített voltát bizonyító legsúlyosabb érvnek, ha nem állna vele szemben a dekrétum másik szembetűnő formai sajátossága: az tudniillik, hogy a keltezéshez kapcsolódó méltóságsorban csupán a két érsek és a püspökök szerepelnek, a világi bárók közül viszont egy sem. Karácsonyi e jelenséget úgy kommentálta, hogy „ennek csak az az egy észszerű magyarázatja van, hogy az aranybulla a régi kormány bukása után s az új kormányférfiak kinevezése előtt készült”.¹⁸³ Valójában azonban ez a magyarázat sem nem az egyetlen lehetséges megoldás, sem nem ésszerű: egy olyan helyzet előállítását feltételezi ugyanis, amelyben Vejte fia Tódor és társai elég erősek ahhoz, hogy kikényszerítsék az Aranybulla kiadását II. Andrástól, és elég befolyásuk van ahhoz is, hogy az uralkodói év megváltoztatására utasítsák a kancelláriát, ám arra már nem futja erejükből, hogy kinevezésükre rábírájék a királyt, jöllehet az nyilvánvalóan jóval kevesebb időt vett volna igénybe, mint az Aranybulla szövegének formába öntése és hét példányban való kiállítás. Ha az Imre-párti előkelők nem szerepelnek az Aranybulla méltóságsorában, az aligha jelenthet mást, mint azt, hogy éppúgy semmi közük nem volt az abban foglaltakhoz, mint az előző, Barc fia Miklós nádor nevével fémjelzett királyi tanács tagjainak. Az uralkodói év megváltoztatása ilyenformán csupán annyit bizonyít, hogy II. András felismerte 1218-ban elkövetett tévedését, s visszatért a korábbi gyakorlathoz.

Mindezek után az maradt hátra, hogy röviden felvázoljuk az 1222. év eseményeinek, azon belül az Aranybulla keletkezésének történetét. Emlékeztetőül: eddigi tudásunk megalapozója, Karácsonyi János még úgy vélte, hogy valamikor 1222. április 24. táján az Imre-párti előkelők egy – általa „országgyűlés”-nek nevezett – gyűlésen kierőszakolták II. Andrástól, hogy addigi főméltóságait – Barc fia Miklós nádort és társait – leváltsa, kiadja az Aranybullát, majd őket állítsa az elbocsátott bárók helyébe. Július végén azonban az Imre-párti előkelők megbuktak, s II. András újra a Barc fia Miklós vezette csoportnak adta át a kormányzat kulcspozícióit, ám november elején, mint írja: „új, talán még zajosabb s hevesebb országgyűlés gyűlt egybe s ez kényszerítette a királyt kormánya gyűlölt férfiainak elbocsátására, Kán Gyula nádornak és társainak elfogadására s egyszerűsmind annak kimondására, hogy ezentúl évenként két országgyűlést kell egybehívnia s azokon személyesen részt vennie”.¹⁸⁴ Az események menetének

182 *Karácsonyi J.*: Az aranybulla keletkezése i. m. (1. jz.) 19–20.

183 Uo. 20.

184 Uo. 27–28.

ezen rekonstrukciója során Karácsonyi az 1222-ből fennmaradt királyi oklevelek és a december 15-én kelt pápai bulla adatainak egyeztetésére tett kísérletet, ám eredményei nem meggyőzőek.

Bizonyosan téves mindenekelőtt az az elképzelése, hogy Barc fia Miklós 1222 folyamán kétszer – tudniillik április közepe előtt, illetve július vége és november között – volt nádor. A tévedés abból ered, hogy Karácsonyi az összes olyan 1222. évi oklevelet, melyek méltóságsorában Barc fia Miklós szerepel nádorként, és keltezésükben a király uralkodásának 19. évét tüntetik fel,¹⁸⁵ az Aranybulla kiadása utáni időkre helyezte, szemlátomást meg sem fontolva annak lehetőségét, hogy azokat még az év elején, az Aranybulla kiadása előtt bocsátották ki. Márpedig éppen ez történt, amit az bizonyít, hogy ezen oklevelek méltóságsorában az erdélyi püspököt éppúgy nem említik, mint a II. András 17. uralkodói éve szerint keltezett Aranybullában. Azon másik, az Aranybullához hasonlóan a 17. uralkodói évet megadó 1222. évi oklevélben ellenben, mely Vejte fia Tódort mondja nádornak, már feltűnik Rajnáld választott erdélyi püspök,¹⁸⁶ hogy aztán az egyik olyan 1222. évi oklevélben, amelyben már Kán nembéli Gyula a nádor, minden megjegyzés nélkül, azaz a pápai megerősítést már elnyert erdélyi püspökként szerepeljen.¹⁸⁷ A Barc fia Miklóst nádorként említő 1222. évi oklevelek tehát áprilisban keltek: minden bizonnyal azon igazságszolgáltatási és kormányzati ügyekkel foglalkozó gyűlést követően hagyták el a kancelláriát, amelyet II. András uralkodása idején a nagyböjt alatt (1222-ben: február 16–április 3.) Óbudán volt szokás tartani,¹⁸⁸ ami megmagyarázza, hogy miért a 19. uralkodói év szerepel bennük. Az említett óbudai gyűlés utáni időszak – amikor a király bárói nyilván szétszéledtek – szolgáltatatható kiváló alkalmat a Béla herceggel már régóta kapcsolatban álló egykori Imre-párti előkelők Vejte fia Tódor által vezetett csoportja számára, hogy újabb kísérletet tegyenek a kormányzat irányításának átvételére. II. András előbb az Aranybulla kibocsátásával kísérelte meg lecsillapítani a kedélyeket, Tódort és társait azonban nem holmi kiváltságlevelek érdekelték, hanem a hatalom, s a király engedni kényszerült. Az, hogy mi módon sikerült az uralkodót rábírni arra, hogy a főbb méltóságokba Tódorékat helyezze, eddig is a történet leghomályosabb pontja volt, és, sajnos, az is marad: a részletekről éppúgy nem tudunk semmit, mint ahogy arról sem, hogy miként érték el 1214-ben az akkori elégedetlenkedők, hogy II. András akarata ellenére megkoronáztassa Béla herceget. Ez esetben is csupán az eredményt ismerjük a Vejte fia Tódort nádorként említő oklevélnek köszönhetően. További hasonlóság a két eset között, hogy formálisan ez alkalommal is Béla herceg mögött sorakoztak fel az egykori Imre-párti előkelők, amit kétségtelenné

185 1222: ÁÚO VI. 407–408., VMHH I. 111–112., CDES I. 202–203. – Az oklevelek ezen csoportjába tartozik a II. András Koppánmonostorának tett adományát írásba foglaló okmány is (uo. 203.), melyet azonban Karácsonyi még nem ismert.

186 1222: UGDS I. 20.

187 1222: HO V. 10.

188 Az óbudai gyűlésekre ld. *Kumorovitz L. Bernát*: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 18. (1971) 7–57.

tesz III. Honorius pápa július 4-én kelt bullája, mely szerint Magyarországon némely elvetemültek (*quidam perversi*) II. András helyett Béla hercegnek akarnak engedelmelkedni.¹⁸⁹ A trónörököszt annál könnyebben megnyerhették maguknak, mert II. András ekkor már kezdeményezte a pápai udvarnál Béla herceg és Laszkarisz Mária házasságának érvénytelenítését,¹⁹⁰ ami azonban, mint a későbbi fejleményekből kiderül, éppen ellentétes lépés volt fia akaratával.¹⁹¹ Nyoma maradt végezetül annak, hogy az új főméltóságok lépéseket tettek annak érdekében, hogy maguk mellé állítsák azokat is, akik elleneztek II. András addig követett birtokpolitikáját. Ennek a törekvésnek a bizonyosságát láthatjuk abban, hogy 1222-ben Pósa borsodi és Márton újvári ispánok az adományok királyi parancsra elrendelt felülvizsgálata során ítékeztek a Miskolc melletti Győr birtok, azaz a mai Diósgyőr ügyében.¹⁹² Mind Pósa, mind Márton viselte már tisztségét az Aranybulla kiadását megelőző hónapokban is, ám az adományok felülvizsgálata olyannyira szöges ellentétben áll II. András szándékaival, hogy az esetet aligha helyezhetjük más időszakra, mint Vejte fia Tódor nádorsága idejére. Ez annál is inkább megfelelő megoldásnak tekinthető, mert választ ad arra a kérdésre, hogy mi okozta az Imre-párti előkelők bukását; nincs okunk ugyanis azt feltételezni, hogy egy ilyen akció 1222-ben kisebb ellenérzéseket keltett volna, mint akkor, amikor IV. Béla király kezdett hasonlóba, egyebek mellett így járulván hozzá ahhoz, hogy – Rogerius kifejezését alkalmazva – „gyűlölség”-gé mélyüljenek a közte és alattvalói között más okok miatt is kialakult ellentétek.

Arról, hogy Tódor és társai bukása mikor következett be, nincsenek pontos értesüléseink, s közvetett adataink segítségével is csak igen tág határok között tudjuk meghatározni e fejlemény időpontját. Az mindenesetre bizonyos, hogy a Kán nembéli Gyulát nádorként említő forrásaink akkor keletkeztek, amikor 1222 politikai viharai már elültek, mivel Gyula nádor Béla herceg azon oklevelének méltóságsorában is szerepel, amely említést tesz a trónörökös és apja kibéküléséről.¹⁹³ Ez az egyetlen eset, amikor nádor tűnik fel a herceg által kiadott oklevelekben, ami félreérthetetlenül utal arra, hogy a „kibékülés” valójában II. András teljes győzelmét jelenti a formálisan Béla herceget követő ellenzék fellett. Tévedett tehát Karácsonyi akkor is, amikor úgy vélekedett, hogy Kán

189 1222. júl. 4.: VMHH I. 35.

190 1222. máj. 28.: uo. 33.

191 Az ügy részleteire ld. *Balics L.*: i. m. (6. jz.) II/1. 255–256.

192 Az eddig kiadatlan oklevél szövege: *Posa comes de Borsod, Martun comes de Castro Nouo damus pro memoria significantes, quibus expedit universis, quod cum dominus Andreas rex disposuisset iudicare de perpetuitatibus et de aliis causis, quibus ad regiam pertinent maiestatem, nos, prout melius potuimus, iudicavimus et disposuimus, verum cum nobiles de Geur privilegium suum pro terra Geur prope Miscouz nobis presentassent, nos considerantes iustitiam ipsorum eandem terram Geur eisdem communi consilio, prout ius exigebat, et iuxta privilegium domini regis super hoc solempniter emanatum perpetuo eis diiudicavimus possidendam. Ne igitur processu seculi pro eadem terra inquietari possint, literas nostras super his emanari fecissemus sigillo Pose comitis munitas. Datum anno m^o cc^o xx^o ii^o.* – MOL DL 40 005.

193 1222: CDCr III. 220.

nembéli Gyula és a bárói méltóságokat vele együtt viselő előkelők a király akaratára ellenére jutottak tisztségeikhez. Ezt a feltételezést határozottan cáfolja az új nádor, Kán nembéli Gyula egész pályafutása,¹⁹⁴ a mellette fontosabb tisztségekhez jutó előkelők személye,¹⁹⁵ valamint, éppen nem mellékesen, az a körülmény, hogy II. András mindazon oklevelei, amelyekben Kán nembéli Gyula szerepel nádorként, újra az 1218-ban bevezetett gyakorlat szerint számlálják az uralkodói éveket, azaz 1204-től, s ebben már nem is történik változás egészen II. András haláláig. Karácsonyi tévedése nagy valószínűséggel azzal magyarázható, hogy minden kétség nélkül hitelt adott a III. Honorius pápa 1222. december 15-én kelt bullájában olvasható azon információknak, melyek szerint „Magyarországon újonnan elhatározták, hogy az egész nép évente kétszer összegyűljön, amikor Krisztusban kedves fiunk, [András,] Magyarország felséges királya személyesen tartozik jelen lenni, és az ilyen nagy tömeg, az ésszerű mérsékletet félretéve, ugyanezen királytól súlyos és igazságtalan dolgokat szokott követelni, azt tudniillik, hogy az ország főembereit és nemeseit, akiket gyűlölnék, méltóságaiktól és tisztségeiktől megfosztva üzzék ki az országból, és javaikat osszák fel a nép között. Emiatt zavarban van a király, mivel, ha a zavargók efféle kéréseit teljesítené, vétene az igazság ellen, megsértené a békét, aminek a királyi hatalom látná kárát, ha viszont nemet mondana, s joggal, a jogtalan követelésekre, a maga és övéi személyét tenné ki veszedelemnek”.¹⁹⁶ Az itt előadottak azonban csak igen

194 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (20. jz.) 305–306.

195 Atyusz nembéli Miska fia Salamon a bán és zalai ispán (1214–1215-ben tárnokmester, 1220-ban bán), Szák nembéli Barc fia Miklós a királynéi udvarispán és soproni ispán (1222 elején nádor és soproni ispán), Negol nembéli Batiz az udvarispán és békési ispán (1219–1221-ben mosoni ispán, 1221-ben szolnoki ispán), Hahót nembéli Buzád fia Buzád a pozsonyi ispán (1222 elején bihari ispán), Atyusz nembéli Atyusz fia Lórinca az újvári ispán (1217–1221-ben pohárnokmester és újvári, majd kevei ispán), Rátót nembéli Leusták fia Gyula a bihari ispán (1219–1221-ben udvarispán és kevei ispán, majd 1221-ben mosoni ispán), Márton a fejéri ispán, Csák nembéli Miklós a csanádi ispán, Ampod fia Dénes a tárnokmester (méltóságát 1216-tól viselte), Csák nembéli Luka fia Demeter az asztalnokmester (méltóságát 1217-től viselte), Tomaj nembéli Dénes fia Dénes a lovászmester, Kán nembéli Gyula – azaz a nádor – fia Gyula a pohárnokmester, ld. 1222: HO V. 10., a további archontológiai adatokat ld. Zsoldos A.: Archontológia i. m. (20. jz.) passim. – Mint látható, a királyi tanácsban II. András régi, megbízható hívei voltak többségben, mellettük néhány – bárói karrierjük későbbi kiteljesedése alapján ítélve – 1222-ben „szépreményű fiatal”-nak gondolható előkelő jutott szerephez. Az egyetlen kivétel Buzád pozsonyi ispán, feltéve, ha Béla herceggel való kapcsolata már ekkor is olyan szoros volt, mint amilyenek azt későbbi adataink (1224: VMHH I. 44., 44–45.) mutatják; ez esetben bekerülése a királyi tanácsba része lehetett II. András és Béla herceg kibékülésével kapcsolatos egyezkedéseknek.

196 1222. dec. 15.: in regno Ungarie noviter sit statutum, ut omnes populi convenient bis in anno, ubi etiam karissimus in Christo filius noster [Andreas] rex Ungarorum illustris personaliter interesse tenetur, et tanta multitudinis turba, turbata modestia rationis, ab eodem rege difficilia et iniusta soleant postulare, videlicet ut magnates et nobiles regni, quos habent exosos, suis dignitatibus et honoribus spoliati excludantur a regno et eorum bona in populis dividantur: quare idem redditur rex perplexus, eo quod si turbulentis huiusmodi postulationibus acquiescat, ledit iustitiam, offendit pacem, et exinde regia potentia enervatur, et iterum si iuste neget iniusta, sue suorumque timet periculum personarum – VMHH I. 36.

távolról emlékeztetnek arra, amit a magyarországi eseményekről más forrásaink alapján tudunk. Igaz ugyan, hogy az Aranybullában szó esik a király jelenlétében tartandó gyűlésről, ám nem kettőről, hanem csak egyről, s az uralkodó megjelenésének előírása sem olyan szigorú, mint azt III. Honorius előadása alapján gondolhatnánk, hiszen helyettesítésének kérdéséről is rendelkezik a dekrétum.¹⁹⁷ Az is tény, hogy az Aranybulla foglalkozik a visszaéléseket elkövető méltóságviselők büntetésével, ám ott csak a tisztségüktől való megfosztás és az okozott kár megtérítése kerül elő,¹⁹⁸ a száműzetés, valamint javaiknak a nép közötti szétosztása fel sem merül. Az ellentmondást Karácsonyi egy „új, talán még zajosabb és hevesebb országgyűlés” feltételezésével próbálta áthidalni, mely másodszor is kikényszerítette az Imre-párti előkelők bukása után a hatalomba visszatért Barc fia Miklós és társai megfosztását méltóságaiktól.¹⁹⁹ Csakhogy, mint láhattuk, Barc fia Miklós kizárólag 1222 első néhány hónapjában volt nádor, így a Karácsonyi által feltételezett második gyűlés legfeljebb a Vejte fia Tódor vezette bárói csoport elkergetését követelhette. Ha tehát nem ragaszkodunk a december 15-i pápai bulla jól értesültségének fikciójához a nyilvánvaló tények ellenére, de nem is törekszünk arra, hogy annak teljes mértékben légből kapott voltát bizonygassuk – ez utóbbira éppúgy nincs okunk, mint az előbbire –, csak arra az egyébként is kézenfekvő következtetésre juthatunk, hogy valójában a pápai udvarba töredékes és ellentmondásos hírek jutottak el mindarról, ami Magyarországon történt, s a december 15-i bulla ezeket próbálta meg egységes keretbe foglalni. III. Honorius tudott arról, hogy az év folyamán kétszer is komoly belpolitikai feszültségek törtek felszínre Magyarországon, tudott arról, hogy valamiféle döntés született, tudott arról, hogy e döntés a király jelenlétében rendszeresen megtartandó gyűlésről rendelkezett, és tudott végezetül egy olyan eseményről, melyen felizgatott tömeg követelte bizonyos gyűlölt előkelők igen szigorú, s a király által nem helyeselt megbüntetését. Információi jól felismerhetően II. Andrástól vagy annak környezetétől származtak, hiszen a bulla az uralkodó szemszögéből ítéli meg az eseményeket, márpedig a király (vagy hívei) arról tájékoztatták a pápát és úgy, ahogy azt jónak látták. Pontosabb és minden részletre kiterjedő értesülések aligha állhattak III. Honorius rendelkezésére 1222. december 15-én, mert ebben az esetben megmagyarázhatatlan lenne, miért csak hónapokkal később, 1223. március 29-én tiltakozott²⁰⁰ a tizedfizetés Aranybullában elrendelt módja ellen:²⁰¹ nyilván azért, mert akkorra jutottak el hozzá pontos információk a dekrétum tartalmáról.

II. András egy 1222. évi oklevelében,²⁰² melyben már Kán nembéli Gyula a nádor, szerepel először erdélyi püspökként az a Rajnáld, akinek megválasztását

197 1222: 1. c.: Aranybulla 15.

198 1222: 14. c.: uo. 17.

199 *Karácsonyi J.*: Az aranybulla keletkezése i. m. (1. jz.) 28.

200 1223. márc. 29.: VMHH I. 38. és 38–39.

201 1222: 20. c.: Aranybulla 17.

202 1222: HO V. 10.

1222. június 3-án erősítette meg III. Honorius pápa.²⁰³ A pápai döntést írásba foglaló bulla július közepére már Magyarországra érhetett, nem lenne tehát akadálya annak, hogy az oklevelet 1222 júliusának második felére keltezzük, ha annak méltóságsorában nem Negol nembéli Batiz békési ispánt említenék udvarispánként.²⁰⁴ Ennek a körülménynek az ad jelentőséget, hogy az egykori Imre-párti előkelőkből álló csoport bukása után három udvarispánról is tudomásunk van 1222-ből. Előbb Atyusz nembéli Atyusz fia Lőrinc nyitrai ispán,²⁰⁵ majd rokona, Miska fia Salamon mosoni ispán viselte a méltóságot,²⁰⁶ végül pedig az említett Batiz következett, aki egészen 1224-ig meg is maradt az udvarispánságban,²⁰⁷ ugyanakkor Salamon bán lett, Lőrinc pedig újvári ispán,²⁰⁸ ami kizárja annak lehetőségét, hogy akár Lőrinc, akár Salamon Nána fia Pósat váltotta volna fel az udvarispáni tisztségben Tódor nádorsága idején. Salamon udvarispánságának idejét illetően némi támpontot kínál, hogy egy perben december 6-án leteendő esküt ítélt meg,²⁰⁹ novemberben – vagy akár jóval előbb – tehát már bizonyosan betöltötte méltóságát, Lőrinc udvarispánsága pedig ily módon az évnek még korábbi szakaszára helyezendő. Megfontolva tehát, hogy Barc fia Miklós csak az Aranybulla kibocsátása előtt volt nádor 1222-ben, továbbá azt, hogy abban az időszakban, amikor a Vejte fia Tódor vezette csoport volt hatalmon, mindössze egy királyi oklevél hagyta el a királyi kancelláriát – ami annak jele, hogy annak tagjai túlságosan hosszú időt nem tölthettek a kormányzat élén –, végezetül azt, hogy III. Honorius július 4-én kelt bullája tud ugyan Tódor és társai hatalomátvételéről – emlékeztetőül: ez az a bulla, mely szerint Magyarországon némely elvetemültek nem II. András királynak, hanem Béla hercegnek akarnak engedelmeskedni –, ám afféle zavargásról szót sem ejt, mint amilyenről a december 15-i bulla már megemlékezik, az eseményekről alkotott képbe az utolsó mozaikkockaként egy olyan gyűlést kell beillesztenünk, mely valamikor a két pápai bulla kiállítása között eltelt időszakban zajlott le, s amelynek követelései a Tódor vezette csoport ellen irányultak. Ez lévén a helyzet, kézenfekvő arra gondolni: II. András úgy szabadult meg az április végén rákényszerített főméltóságoktól, hogy alkalmazta az általa kibocsátott Aranybullának a Szent István-napi gyűlésről szóló rendelkezését: összehívta a királyi szervienseket, s erre a tömegre támaszkodva ragadta újra magához az ország tényleges irányítását. Az, hogy az egybegyűltek valóban követelték-e mindazt, ami a pápai bullában szerepel, további források híján nem állapítható meg. Ha így történt, a király ura maradt a helyzetnek, mert az bizonyos, hogy száműzetésbe nem küldtek senkit a Vejte fia Tódor vezette csoport tagjai közül, és még kevésbé osztották szét a nép között elkobzott vagyonukat. Még az sem teljesen alaptalan feltevés azonban,

203 1222: VMHH I. 34.

204 1222: HO V. 10.

205 1222: VR 339. sz.

206 1222 (dec. 6. u.): PRT I. 657., vö. még 1227: ÁÚO VI. 441.

207 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (20. jz.) 29.

208 1222: HO V. 10.

209 1222 (dec. 6. u.): PRT I. 657.

hogy a zavargásokról szóló álhírek valójában azt a célt szolgálták, hogy – a történet szerint a tömeg követeléseivel szembeszegülő – II. András mellé állítsák a pápát: köztudomású, hogy számos eretnecséggként megbélyegzett vallási irányzat képviselt hasonló elveket az 1220-es évek elején. A király ugyanis nyilvánvalóan nem ringathatta magát abban a hitben, hogy egyedül tőle (vagy az ő környezetéből) jutnak el hírek a pápai udvarba. S valóban, alig három évvel később, 1225-ben, az időközben felnövekedett Béla herceg – most már tényleges – irányításával és a pápai tekintély támogatásával a korábbinál erőteljesebb támadás indult az új berendezkedés birtokpolitikája ellen. Egy újabb oldalról támogatja meg a fenti elemzés megállapításait, hogy ennek a támadásnak az elvi megalapozásában III. Honorius pápa 1225-ben kiadott, *Intellecto* kezdetű dekretálisának²¹⁰ jutott szerep – amint az IV. Béla egy 1267. évi oklevelének utalásából félreérthetetlenül kiderül²¹¹ – az Aranybulla vizsont nem, amin nincs mit csodálkozni,²¹² hiszen az Aranybulla erre alkalmatlan is lett volna. A benne foglaltak ugyanis sem az egykori Imre-párti előkelők, sem az új berendezkedés ellenfeleinek törekvéseivel nem álltak összhangban, annál inkább tükrözték a király „új intézkedései” által kialakított új berendezkedés főbb elemeit, azaz: az Aranybulla II. Andrásé.

ATTILA ZSOLDOS

THE GOLDEN BULL OF ANDREW II

According to the prevailing view, the Golden Bull of king Andrew II (1205–1235) was issued before the end of May in 1222. It is, moreover, generally held to have been pressured out by the movement initiated by the opponents of the king's policies, enraged before all at the measureless donations of land which he had made.

The present study reviews the historical development which led to the issue of the Golden Bull. On the one hand, it gathers all the information which prove the relationship between prince Béla and those leading persons who had once been the confidential supporters of king Imre and later turned against Andrew II. The importance of such an inquiry resides in the fact that in all political actions which were directed against the government of Andrew before 1222 the active participation or even leading role of Imre's former supporters can clearly be detected. On the other hand, the study analyses the policy commonly known as „new institutions” (*novae institutiones*), introduced by Andrew II, and the emergence of the new social group constituted by the so-called *servientes regales*, on the basis of sources long known to scholars but hitherto not examined from this particular point of view. Contrary to the traditional view, which regarded the new policy of royal grants as the only element of the new institutions deserving attention, it proves that these two social phenomena

210 1225: CDES I. 221., 222., CD III/1. 294., vö. *Bónis Gy.*: i. m. (132. jz.) 25.

211 1267: procedente itaque tempore idem pater noster karissimus huiusmodi immensas donaciones et perpetuitates auctoritate decretalis super hoc specialiter ab ecclesia Romana, que incipit *Intellecto*, edite et de mandato domini Pape speciali, tacite vel expresse penitus revocavit – HO IV. 45.

212 Vö. *Bónis Gy.*: i. m. (132. jz.) 26.

were closely intertwined. As a result, the study seeks to identify the roots of the new institutions not in the king's frivolous personality or in his economic ideas, as has been done so far, but in the sphere of political history.

As for the immediate prehistory of the Bull, the study offers a new way of explaining why the computing of the regnal years of Andrew was modified in 1218, which, at the same time, helps to clarify the circumstances of the appointment of Andrew, then still only duke, as governor in 1204. In the next step, the study puts forward a radically new interpretation of the process which resulted in the issue of the Bull and, consequently, of the decree itself. Thus, the Bull was not forced upon the king by his opponents, but, quite to the contrary, it was conceived by the king himself as a device to disarm one group of his leading opponents without having to give up any of the major elements of his policies of new institutions.